

Presented to the
LIBRARY of the
UNIVERSITY OF TORONTO

by
THE PETRO JACYK
EDUCATIONAL FOUNDATION

1444

(2nd)

37
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ.

Чорна Рада

(хроніка 1663. року)

UKRAINIAN BOOK STORE
10348-101ST STREET
EDMONTON - ALTA

1922.

Видання для молоді.

Накладом О. Кузьми, Коломия.

Друк. А. Кисілевського — Коломия.

Критичні замітки до цього твору разом з біографією
Куліша вийдуть окремою книжкою.

ГЛАВА ПЕРВА.

По весні 1663-ого року, двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказати би піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві, чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку, та й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий та й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з Ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних Ляхів і недоляшків. Оттогді-то й Черевань доскочив собі нечисленного скарбу, та послі війни і сів хутором коло Києва.

Було вже над вечір. Сонце світило зтиха, без жару, і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по суковатих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно,

та гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхтоб не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче *хмарами*. Кругом обняла його річка, зеленими плавами¹⁾, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські²⁾. Замість ушул³⁾ рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од вежу до низу цвяховані. Бувало тогді у ту старовину таке, що і в день і в ночі сподівайсь лихого гостя — Татарина, або Ляха. Так над ворітьми у башті було і віконце, щоб роздивитись перше, чи впускать гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; та вже не скоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось, або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця; лізе та й гуторить само з собою.

— „Враг його,“ — каже, „знає, який тепер люд настав! Приїде ка'зна що, ка'зна звідки, та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять, або двадцять назад! так усяке сиділо по Вкраїні тихо та смирно, наче бжола

---

¹⁾ плав — зарінок, порослий лозами, розливи ріки, покриті водоростами; ²⁾ державський — панський; ³⁾ ушула — одвірок.

в зімовнику. Ге, то-то бо!... якби вражі Ляхи, собі на лихо, не потревожили козацького рою, то й досіб може так би сиділи. Погано було за Ляхів, та вжеж і наші гуляють не в свою голову. Ох Боже правий, Боже правий!"

— „Се Василь Невольник,“ — каже тоді піп. „Однаковий і досі.“

— „Хтотам грюкає, наче в свої ворота?“ — питає Василь Невольник крізь віконце.

— „Та годі тобі розпитувать!“ — озвав ся піп. „Бачиш, що не Татаре, то і впускай.“

— „Боже мій правий!“ — аж скрикнув Василь Невольник: „та сеж Паволоцький Шрам!... Не знаюж, чи одчинять ворота, чи перше бігти до пана.“

— „Одчини перше ворота“, — озвав ся Шрам, „а потім біжи собі, куди хоч.“

— „Правда, правда, добродію мій любий!“ — каже старий ключник, та й почав іспускати ся вниз, усе таки розмовляючи сам із собою: „Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думалиж мої старі очі вбачити пана Шрама!“

От одчиниднсь ворота. Полковник Шрам з сином (той молодий козак — був його син) схилившись і віхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувсь до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина: „Боже правий! та сеж твій Петрусь! Орел, а не козак!“

Петро нагнувсь! із сідла і поцілувась із Василем Невольником.

— „Орел, а не козак!“ — каже знов Василь Невольник. — Що. якби таких друзяк приплило хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав

там у неволі? Ох Боже правий! далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її до віку!“

Справді Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий; очі йому позападали і наче до чого придивляють ся, а губи якось покривились, що тиб сказав, — він ізроду не сміяв ся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шараварах, та й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од пан-отця коня.

— „Веди ж нас, Василю, до пана,“ — каже полковник Шрам. — „Де він? чи в сьвітлиці, чи в пасіці? У його здавна була охота до бжолі; так тепер певно вже пасічникує“.

— „Еге, добродію“, — каже Василь Невольник: „благую часть избрав собі пан Червань, — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки“.

— „Ну, та вжеж од людей одцуратись? Чи може справді зробивсь пустинножителем?“

— „Йому од людей одцуратись!“ — каже Василь Невольник, — „Та йому й хліб на піде в душу, якби його люди покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмариці!“.

Та одчинивши дідусь у пасіку фірточку, повів Шрама попід деревом.

Щож то був за Шрам такий, і як се він був разом піп і полковник?

Був він син Паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учив ся в Київській Братській

школі, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Остраницею, то й він устряв до козацького війська; бо горячий був чоловік Шрам, і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллеться рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів*) урядників над Українцями, за наругу католиків і унітів над греко-руською вірою. Тоді бо дійшло безладде в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жадного способу супротив його стати. Почали жовнірі, консистуючи в городах і селах, беззаконні оксрми і напитки од людей вимагати, жінок, та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестить і мордувати, людей серед зіми по ломках льодових у плуг запрягати, а Жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на оден сміх і наругу, лід плугом орали й рисували. А тим часом католицькі пани з нашими перевернями усилювались унію на Україні прищепити, і не в одну церкву попом уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву — мужицькою вірою називали, а оддаючи Жидам у оренду села, не раз із селянами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жалуватись. бо й самого короля сенатори, пани та біскупи у руках держали. Городоваж козацька старшива за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх наміс-

*) Консистенти — польські війська, що стояли залогою на Україні.

ників і орендарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою, — по трицяти злотих на всякого реєстрового, од короля і Речі Посполитої. То й реєстровим, чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которіж остались реєстровими козаками, тії робили в своїй старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено у реєстрі, та й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за Ляхів руку, і тільки вже при Хмельницькому одностайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тітноті й нуждах жалувались?... Жалувались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам, — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибірали, і гетьманови коронному узять себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжа один за одним гетьмани козацької: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця, з мечем і пожежою супротив ворогів рідного краю.

Тількож не на-довго підіймали Українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полум'є, і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшенний, негасимий пожар із Запорожжа, — піднявся на Ляхів і на своїх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости й комісарі з городовими козаками, тії консістенти-ротмістри зі своїми жовнірами, та й наші перевертні — недоляшки з надвірньою сторожею! Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полум'є! Як уже

не перегорожували степові дороги своїми заставами¹⁾, щоб не пустить нікого з України на Запорозжє, так деж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини немощних батьків і матірок, і всяке, манівцем та ночами, степами, тернами та байраками, чимкує на Запорозжє до Хмельницького. І оттодіто вже „розлилась козацька слава по всій Україні...”

Деж пробував, де тинявсь попович Паволоцький Шрам десять рік од Острияниці до Хмельницького? — про те багато требаб було писати. Сидів він зімовником²⁾ серед дикого степу на Низу, взявши собі за жінку бранку Туркиню: проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з Низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима, та й загартував ся у воєнному ділі так, що, як піднявсь на Ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив Ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його вдовж і поперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрахто, коли хочете знати, не Чепурним його записано. Било козацтво у ту війну на те, що або пан, або пропав; то не кожен писав ся власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять рік Хмельщини. Їже й сини Шрамові під-

---

1) Застави — рогачка, сторожа гранична, 2) зімовник — зимове мешканє.

росли і допомагали батькові у походах. Двоє полягло під Смоленським; оставсь тільки Петро. Іще таки й послі Хмельницького нераз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив із себе полковництво, постригсь у попи, та й почав служити Богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. „Вже“ — думав, „Україна Ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, Жидову передушила. Тепер нехай,“ — каже, „живе громадським розумом.“

Колиж дивить ся, аж ізнов не гаразд починається на Україні. Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ілється понад Дніпром через Виговського і через навіженого Юрися Хмельниченка, що одержав послі його гетьманування; а як досталась од Юрися булава Тетері, то він аж за голову вхопив ся. Чи молить ся, чи Божу службу служить, одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недруга отчизного і похлібці лядського. Було чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: „Блюдітеся, да не порабощені будете; стережіте ся, щоб не дано вас ізнов Ляхам на поталу!“

Якже вмер Паволоцький полковник, що послі Шрама уряд держав, та зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради унопівській рясі та й каже:

— „Діти мої! наступає страшна година: перехрестить мабуть нас Господь ізнов огнем та мечем. Треба вам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я право-

славному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.“

Як почувлаж се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, та й став пан-отець Шрам полковником.

Тетера аж здригнувсь, як почув про таке диво. Що б то робив? — та нічого не зміг, бо так велось у старосвітчину, що рада ту була старша од гетьмана. Мусів Тетера прислати Шрамові універсал¹ на полковництво, Обидваж вони політикують ся, подарунками обсилають ся, а нишком один на одного чигають.

Отже думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; далі надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач², а сам виїхав, ніби кудись далеко на хугір для спокою, та ото й махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємось.

ГЛАВА ДРУГА.

Скоро війшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось грає.

— „Е, та се в вас і бандура!“

— „І бандура“, каже Василь Невольник, —

— „та ще чия бандура!“

---

1) Універсал — грамота, маніфест до народу

2) Пірнач — полковницька булава.

— „Так се в вас Божий Чоловік?— “спитав тогді Шрам.

— „А то хтож би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та може й не-буде між козацтвом“.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голоснійше. Оддалеки — так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і Божий Чоловік і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звав ся Божим Чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без поводиря; у латаній свитині і без чобіт, а гроший носив повні кишені. Щож він робив із тими грішми? викупляв невольників із неволі. Іщеж до того знав він лічить усякі болісти і замовлять усякі рани. Може він помагав своїми молитвами над недужим, а може і своїми піснями; бо в його піснялилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого останню свитину з плечей на викуп невольника, то й туб йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутную думу про Хмельницького, як умирав козацький батько: „Ой настала жаль-туга та по всій Україні...!“

Не один козак гірко плакав од сії думи, а Черевань тільки похитувався, гладючи черев; а щоки — як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була в його вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом тививсь на їх обох. Давно вже він не бачив свого смішливого приятеля, і хоть би кришечку

перемінив ся Черевань; тільки лисина почала наче більш вилискуватись. А в Божого чоловіка довга, до самого пояса борода, іще краще процвіла сїдиною; а на виду дідусь просіяв якимсь світом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе в гору очі, наче бачить таке, чого видющий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов ізза дерева, та й став напротив Череваня. Як схопить сяж мій Черевань: — „Бгатіку!“ каже (бо трохи картавив): „чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого Чоловіка?“

Та й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий Чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхавсь.

— „Бувай же,“ каже, — „здоров, пан-отче і пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив¹⁾ тебе взятись ізнов за козакування.“

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— „Боже,“ каже, — „празий, Боже правий! Єсть же на світі такі люди!“

„Яким же, бгате, отсе случаем?“ — питає Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, та й спитав сам у Божого Чоловіка: — А тебеж, діду, звідки і куди Господь несе?“

---

¹⁾ Наустив — намовив.

— „В мене,“ — каже, „одна дорога по всьому світі. Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть,..“

— „Так, батьку мій! так, мій добродію!“ — перебив йому Василь Невольник. — „Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянув ся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах²; не думав уже вбачити Святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я ізнов між хрещеним миром, ізнов почув козацьку мову“!

— „Не мені дякуй за се, Василю,“ — каже Божий Чоловік: „дякуй Богові, та ще тому, хто не поскупивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.“

— „Хибаж я йому не дякую?“ — каже Василь Невольник. „Ченці звали мене у манастир, бо я таки й письменний собі трошки; Низове товариство³ закликало мене до коша, бо я всі гірла, як свої пять пушок, знаю; зазивав мене і кошовий, і отаманне, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорозжжє, а я кажу: Ні, братчики! Пійду я тому служити, хто визволив мене із бесурменської землі; буду в його хоч свинопасом, аби якнебудь йому подякувати!“

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміяв ся.

— „Ка'знає що ти,“ каже, — „городиш, бгате! Буцїм уже сто червоних таке диво, що

---

²) Галера — судно, котрє гонили невольники, приковані до весел. ³) Низове товариство — Запорозжці

зроду ніхто й бачив. Після Пилявців, та Збаража, носили козаки червінці приполами¹. Ну сядьмо лиш, мої дороїї гості, та випем за здорове пана Шрама.“

Випили по кубку. Тоді Шрам і питає: — „Скажи ж мені, Божий Чоловіче; ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?“

— „Діється таке,“ — одвітує Божий Чолвік, важко здихнувши, — „що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетера, а за Дніпром чинить ся щось іще гірше. Жадного ладу між козаками.“

— „А старшинаж із гетьманом на що?“

— „Старшини там багато, та нікого слухати.“

— „Як нікого? а Сомко?“

— „А щож Сомко? хоть він і розумом і славою узяв над усіма, та й йому не дають гетьманувати.“

— „Як же се так?“

— „А так, що діявол замутив гозову Васюті Ніжинському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояри, що на Москві коло царя що хоча, роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко бачте, навпростець іде, не хоче нікому *приїдте покло-німо ся*. Оттаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пішли один провив одного. Де зострінуть ся, чи в шинку, чи на

---

¹) Припіл — припіднята пола, у жінок подолок.

дорозі, то й зотнуть ся. — „Чия сторона?“ — „А ти чия?“ — „Васютина.“ — „Геть же к нечистому, переяславський крамарю!“ Се то бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так Васютинцям і звадливо. Оттак зотнуть ся, та й до шабель.“

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурих.

— „Та потривайже,“ каже: — алеж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

— „Одностайне,“ каже: „і сам преосвященний Меоодій був там і до присяги козаків приводив; та як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думає мабуть заробить собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з Ляхами, так проноза² вже добрий: брязнув капшуком перед владикою, — той і вимудрував щось на Сомка, тай послали у Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада козелецька не слухна; треба, кажуть, ізсвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжа було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка гетмана, а Запорожці собі гетьманом Бруховецького зовуть.“

— „Якого се Бруховецького?“ — аж скрикнув Шрам. „Шо се за проява?“

— „Проява,“ — каже, — „така що слухаєш, та й віри нять не хочеть ся. Ви знаєте Іванця?“

---

1) Козелець — місто в Чернігівщині. 2) Проноза — волоцюга, пройдисвіт.

— „Оттак!“ — кажуть: „іщеб не знати чури Хмельницького!“

— „Ну, а чули, яку наругу приняв він од Сомка?“

„Чули,“ — каже Шрам. — „Щож по тому?“

А Червань: — „Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?“

„Не свинею, а собакою, та ще старим собакою, та ще не на самоті, чи там якнебудь на підпитку, а перед отаманнем, перед генеральною старшиною, а на домовій раді в гетьмана“.

— „Га-га-га“ — засміявсь Черевань. — „Од-важив соли добре“.

— „Одважив соли добре — каже Божий Чоловік, — „та зробив не гаразд. Іванець був собі незначний товариш, та, за свою щирю службу старому Хмельницькому, мав велику в його повагу і шанобу. Бувало проживаєш у гетьманському дворі, то чуєш: — „Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!“ — озветься до його, під веселий час, за чаркою. — „Держись, Юру,“ каже бувало синові, — „держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає.“ От Юрусь і державсь його ради, і вже було що скаже Іванець, те й святе. А Сомко, знаєте самі, доводить ся Юрусеві дядько, бо старий Хміль держав у перве його сестру, Ганну: так він і незлюбив, що чура орудує небожем¹⁾. Та ото раз, як зіхалась до молодого гетьмана старшина, та почали радити про військові речі, от Іванець

1) Небіж — сестрінець або братанич.

і собі до гурту, — немов би гетьманський чура, — та щось і блявкнув з простоти. А Сомко, знаєте, який? зараз загорить ся, як порох. — „Пане гетьмане,“ — до Юруся, — „старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...“ От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучив ся, то й чув своїми ушима. Та при меніж зчинив ся й гвалт у ночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Та ото й судили його військовою радою, і присудили усікнути голову. Воноб же й сталось так, панове, та Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадить верхи на свиню, та й провезти по всьому Гадячу¹.“

— „Га-га-га! зареготав ізнов Черевань. — „Котюзі по заслужі.“

А Шрам усе слухав мовчки, та й каже понуру: — „Се все ми знаємо.“

— „Знаєте,“ — каже кобзар: — „а чи чували, що послі того вкоїв Іванець?“

— „А щож він, бгате, вкоїв?“ питає Черевань. — „Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?“

Той тільки похитав головою.

— „От що зробив Іванець,“ — прийняв слово Божий Чоловік — „Мабуть нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві, та пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив ци-

---

¹) Гадяч — полкове місто, на північ від Полтави.

ре срібло, скільки його там осталося, та й махнув на Запорожже. А там як сипнув грішми, так Запорожці за ним роєм: — „Іван Мартинович! Іван Мартинович!“ А він, ледачий, з усіма обнімається, та братається, та горілкою поїть...“

— „Ну, що ж із сього?“ — ізнов таки спитав понуро Шрам.

— „А от-що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, та й бух Іванця кошовим.“

— „Іванця!“ — аж скрикнули всі у одно слово.

— „Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем.“ — додав Божий Чоловік: — „Тепер уже він Іван Мартинович *Бруховецький!*“

— „Сила небесная!“ — закричав, ухопившись за голову Шрам. — „Так се його зовуть Запорожці гетьманом?“

— „Його, пан-отче, його самого!“

— „Боже правий, Боже правий!“ — сказав Василь Невольник: „переведеть сяж видно ні нащо славне Запорожже, коли такі гетьмани настали!“

А Черевань тільки сміяв ся: — „Га-га-га! Отсе так, бгатці, що штука! І уві сні такого дива не снилось нікому!“

— „Братте моє миле!“ рече тогді полковник Шрам: „тяжко моєму серцю! не здолаю більш од вас таїтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка гетьмана, і а іду от-чого. Україну розідрали на двоє одну часть, через недоляшка Тетеру, незабаром візьмуть у

свої лапи Ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так міркував я, що як раз підйму його з усіма полками на Тетеру, та й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моему серцю, Божий Чоловіче; та ще може якнебудь діло на лад повернеться. Ідьмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...”

— „Ні, пан-отче,“ — перебив його кобзар,
— „не слід мені встрявати до тії заверухи.

Не нам те знати,

Не нам про те, за те раховати:

Наше діло Богові молитись,

Спасителю хреститись...

А більш,“ — каже, — „мені не по-нутру отта мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьменщині¹⁾. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої роскоші. І вже бай-дуже їм тепер старосвітській сшви, що й людям у подобу і Богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!... І наша темна старчота, ради тієї ледандиці горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх Божий. Ужеж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чогож тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим, людям, не прогнівлиючи

¹⁾ Гетьманщина — землі де заведений був новий устрій по великім руху народнім до Хмельницького

Господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почув ся!“

— „Бгатці!“ — сказав Черевань: „от я почув ся на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторить про свої смутки. Я радуюсь, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркії думи, хоч на сьогоднішній вечір.“

Так говорючи, устав та й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журился, на його гляючи. Божий Чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

ГЛАВА ТРЕТЯ.

Заглянув Черевань у пекарню: — „Е,“ каже, — „та сеж ти мені й жениха привіз, пане бгате!“ (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою, Лесею.) — „Бач, як у їх весело: не так, як у нас. Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький! Ведиж, Василю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.“

Світлиця в Череваня була такаж, як тепер буває в якого заможного козака (що ще то за луччих часів дід або батько збудував). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з Сьвятого Письма вирізані; вирізано, і хто світлицю збудував, і якого року. І лавки

були хороші, липові із спинками, та ще й килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня, таке, що вже тепер нігде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті і кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то Бог тогді погодив козацтву, що тії вельможніі каштеляни і старости, пишніі, несказано горді, що гукали на гайдуків, сидя із своїми кубками та конвами поза столами, пійшли в неволю до Криму, або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іщеж по стінах висять і їх шаблі, пищалі², під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шитіі золотом ронди³ німецькі гарбекузи⁴, сталеві сорочки, шапки сисюрки⁵, що вкриє тебе залізною сіткою, і ніяка шабля не візьме. Отже ніщо тебе не оборонило Ляхів і недоляшків! допекли козакам і поспізьству до самого серця. То от тепер і тії луки, тії шаблі, і вся та зброя сияє не в одного Череваня в світлиці, і веселить козацькі очі.

Тількиж Петру, Шрамовому синові, зда-лось найкраще у пекарні, хоть там не було ні шабель ні сагайдаків, и тільки самі квітки та запахніі зілля за образами й поза сволоком,

---

2) пищаль — ручниця, 3) ронд — прибор на коня, 4) гаркебуза — старосвітська, 5) сисюрка — дротяна шапка, що опадала аж на рамена (польське — *misiurka*).

а на столі лежав ясний, та високий хліб. Так Лесяж усе скрашала собою, так що вже справді годилось би сказати: „У хаті в її, як у віночку; хліб випечний, як сонце; сама сидить, як квіточка“. І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись. Так йому козакові луччої компанії було й не треба: тут би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови, та на шиті рукави. Як ось і лізе Черевань, сопучи, через поріг. Увалився у хату, та розставивши руки, до його: „А бгатику!“ і почав цілуватись. „Ну“, каже, „бгате, не в низ ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращий!... Меласю!“ обернувся до жінки: „от нам затьок! Лесю, от жених тобі під пару, так, так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? сам набиваюсь із своїм добром. Так не береж бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю; нехай вони тут собі пораються. Жіноча річ коло печі, а нам козакам, чарка та шабля“.

Та взявши Петра за руку і потяг до світлиці. Обернувся козак, переступаючи через поріг — і серце в його заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сияла й ласка й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь видимо козак дівчині,

— „Ось подивись, дідусю,“ — каже Черевань, привівши Петруся до Божого Чоловіка: „чи той се Шраменко, що переплив Случ під кулями? Йй-Богу, я й досі дивуюсь! що таке молоде, та таке сміле! Побравсь у лядський

аб'р. уїз хорунжого і корогов його приніс
о етьмана. Щож би тепер воно зробило!“

Божий Чоловік положив Петрусеви на голову руку, та й каже: — „Добрий козак; по батькові пійшов. Одвага велика, а буде довговішний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє, і вмере своєю смертю.“

— „Нехай лучче,“ — сказав батько, „поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілость України, що ось розідрали на двоє.“

— „Ну, годіж, годі вже про все!“ — каже Черевань. „Ось я вам дам краще діло до розмови“.

І достав із полички жбан, прехимерно з срібла вилитий і що-то вже за преукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи і потіхи. По боках бігли босоніж дівчата, — инша і в бубон бе; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим-то Черевань і звав сей жбан *Божком*.

— „Шкода мені дідусю твоєї темноти,“ — каже кобзареві. „Ось на лиш полапай, яке тут диво. Се я в Польщі таке собі доскочив.“

— „Суєта суєствій!“ — каже той усміхнувшись.

— „Ні бгатіку, не суєта! Ось як випемо з Божка по кухлику, то може не так заговорш.“

— „Із Божка?“ — каже Шрам. „Так от сей чортик зоветься в тебе Божком?“

— „Нехай він буде й чортик,“ — одвітує Черевань, „тільки кажуть, що в старовину у Греків... Був народ Греки, так примірно, як ми тепер козаки... народ непобідимий, — от

що!... Так у тих-то Греків сьому Божку, кажуть була велика шаноба “

— „А в тебе вже не така?“ — питає Шрам.

— „Ні!“ — каже, „на мене він не нарікати-ме а от, колиб ви його не зневажали“ — достав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальоване таке, що всякеб засміялось. Жидок дає Запорожцеві напиться горілки з барилця. Запорожець так і припав до барила; а Жид — одно одстраху, а друге од скнарости — держить тай трусить ся. А зверху підписано: *Не трусись, псяюхо: губи побеш!* От на таку то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок, тай почав наливати якусь настойку з того Божка.

— „Се, бгатці!“ — каже, „така в мене настойка, що мертвий устав би з домовини, як би випив добру чарку.“

Та й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоть той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— „Ну, брате Михайло,“ каже, повеселівши трохи од того трунку, Шрам: згадаюж я тобі про твого Божка загадку: *Стоїть божок на трох ніжках; король каже: „Потіха моя!“* краля каже: „Погибель моя.“

— „Ну, бгатіку,“ — каже Черевань: „хоч убий“, не второпаю. Так як, як? Король на трох ніжках, а краля каже: „Погибель моя?“

— „Не король, а божок на трох ніжках, як от і твій. Король каже: „потіха моя!“ краля клаже: „Погибель моя?“

— А, пекже його матері, як мудро!... Король каже: „Потїха моя!..“ Себ то, бач, як чоловік упеть ся, то вже тогді кричить: „Я король!“ А жінка! „Ох, погибель же моя! деж менї тепер дїть ся?“

— „Як раз так! тільки, братїку, твоя жінка не злякалась би тебе, хотьби ти й королем ізробивсь“.

— „Іще не одгадав!“ — каже Черевань. „Ануж ти сам!“

— „Менї не диво, а от якби ти показав свою премудрость!“

— „Моя премудрость, бгатїку“, — сказав Черевань, „знає тільки налить та випить; а там собі мізкуйте, як хоча. На те ви попи, на те ви мужі совїта, на те ви народні голови“.

— „Не вадилоб і не попам“, — одвітує Шрам! „не вадилоб і не мужам совїта знати, що король тут — тіло, а краля — так седуша. Тіло потїшаєть ся, як чоловік запє, а душа погиває: от і все“.

— „Пгавда, бгатїку, їй-Богу, пгавда!“ — сказав похитуючи головою Черевань: „випєм же, ще по кубку!“

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма як тополя, — замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословеніє. Він її поблагословив, та, як панї була гожа і вониж таки давні приятелї, то ще схотїв і по-просту з нею привітатись, та й каже: „Позвольте з вами привітатись, добродїйко!“

А вона каже! — „Та якже зволите, добродїю!“

Та й попїлувались любенько.

Тогді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на radoщах повний кубок, бризнув під стелю, та каже: „Щоб наші діти оттак вибрикували!“

А Череваниха почала вести за чаркою розмову: — „Такотсе“, — каже, „ви на прощу, пан-отче? Святе діло!... От, моя дружино“, — обернулась до чоловіка, „от як добрі люде роблять: аж із самої Паволочі їдуть молитись Богу. А ми живемо ось під самим Києвом, та ще не були сю весну й одного разу у святих угодників. Аж сором! Та вжеж, як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, та куди він, тудий я“.

— „От божевільне жіноцтво! — каже Черевань. „Куди він, туди й я! А як же пан Шрам махне за Дніпро?“

— „То щож? яб не махнула? Доки сидіти нам у сьому воронячому гнізді? Ось уже которий раз переказує мій брат, щоб приїхали до його в гості! Чомуб не поїхати?“

„Та їй-Богу, Меласю“, — каже Черевань: „я рад би душею, колиб мене хто взяв; та й перенїс до твого брата під Ніжень. Кажуть, і живе добре — таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем“.

— „Отсе буцїм би за достаток його князем зовуть!“ — перебила Череваниха. „У його жінка княгиня з Волині. Ляшка. Як руйнували наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.“

— „Князь Гвинтовка!“ зареготавши каже Черевань. „То були Вишневецькії та Острозькії, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тії княгині. Поїхав

«би до Гвинтовки хоч зараз, колиб не далеко!»

Гуторять попиваючи, аж ось — двері рип!
і — так як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— „От моя й краля!“ — каже Черевань, беручи її за руку.

„В світлоньку входить,

Як зоря сходить.

В світлоньку ввійшла.

Як зоря зійшла.

А що, бгате? чи нічим же похватись на старість Череваневі?“

Нічого не сказав Шрам, тільки дивив ся на Леся.

А вонаж то стояла, підійшовши від благословеніє, хороша та прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то і очиці спустила в землю, а на виду аж сияє. На диво було в Череваня дочка, та й годі. Тимто Петро, як побачив то й умер, дарма, що видав доволі світу!

— „Ну лиш, доню,“ — каже Черевань: „піднеси нам по кубку, як там кажуть, із білих ручок.“

Леся поблагословила і піднесла. І що-то вже, як хороше вдасть ся! чи заговорить, чи рукою поведе, чи пійде по хаті — усе не так, як хто инший: так усі й дивлять ся, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Вишив старий Шрам із білих рук од Череванівни, та й каже Череваневі: — „Ну, брат Михайло, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.“

А Черевань тілко сміється.

— „А щож, приятелю?“ — каже Шрам

далі: „Хотьби мені годилось би про одно вже помишляти, та може тепер година щаслива: щоб її нам не занедбати — чи не оддав би ти своєї Лесі за мого Петра?“

А Черевань йому: — „А чом же не оддав би, бгате? нехай нашим ворогам буде тяжко! хиба ти не Шрам, а я не Черевань?“

— „Так чогож довго думати? давай руку, свате!“ Та й подали собі руки, та й обнялись, та й поцілувались. Тоді за дітий та й кажуть: „Боже вас благослови! поцілуйте ся, діти!“

Петро од радости не знав, де він і стоїть, мов сон йому снить ся! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась, та й каже: — „Татусю! хибаж ви не бачите, що не всі в хаті?“

Обернув ся Черевань — немає жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— „Меласю!“ каже Черевань: „чи бачиш, що тут у нас діється?“

— „Бачу, бачу, пишний мій п'ане!“ — дала вона такий одвіт, та зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: деж та ласка у очах у Лесі? деж той жаль дів ся? де ділось те, чого не вимовиш ніякими сзовами? Вона схилила головку на материне плече і перебірає в її на на шиї дукати, а на Петра й не згляне. Гордо піднялась її губка — не добрий знак для залицяння!...

— „Ну, нічого сказати, пан-отче!“ — каже Череваньна Шрамові: „швиденько ви добуваєте із своїм синком замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче парство стоїть кріпше над усі царства“.

Черевань тільки сміяв ся.

А Шраму було не по-нутру. — „Враї мене возьми,“ — каже, „коли з иншим замком н скорійш ісправиш ся, ніж з бабою! Тількиж н знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не став? чим син мій не жених вам?“

Черевань, стоячи з боку, усе дивив ся на Шрама, роззявивши рот, та слухав. Як же Шрам замовк, тогді він повернув шию до жінки, що то вона скаже.

А та тже тогді медовим голосом: — „Пан-отче, пане поковнику, приятелю наш любий. Нема на Вкраїні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав би дочки за твого пана Петра? Не к тому, пан-отченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддать за його свою дитину, тількиж бо треба чинити таке діло по християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сімєю на прощу до якого монастиря, та молились Богу. От Бог давав дітям і здорове і талан на всю жизнь. Се діло святе: зробімож і ми його попредківськи“,

Знала Череваниха, що сказати: так і о-садила Шрама, мов горщок од жару одставила.

— „Ну, брате Михайло“, — паже він Череваневі: „благословив тебе Господь дочкою, та не обидив же й жінкою“.

— „Га-га-га!“ — каже Черевань. — „Еге, бгате! моя Мелася не зневажалаб себе і за гетьманом“.

— „По сій же мові та буваймо здорові!“ каже Череваниха, піднісши гостям по кубку.

— „Щоб нашим ворогам було тажко! як добре мовляє мій сват,“ — каже Шрам.

— „А діти наші нехай оттак вибрикують!“ — додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— „Аміль!“ каже Череваниха.

На тім і застряло сватанне. Старі вже більш і не згадували, бо і в Черевання і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадав ся, що Череваниха бє на якогось иншого зятя, та й сама Леся їм гордує. І вже йому тогді здалось, що нї для чого більш і на світі жити: а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла з світлиці; і не ввійшла на вечеру; а послї вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і Божого Чоловіка положили в світлиці; а Петро, по козацьки, лїг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яковото йому послї того сватання спалось. Як же вернув ся в ранці до світлиці, то Божого Чоловіка вже не було в компанії: поплентавсь дідусь іще до сїдсонця із Хмарища. Усї повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, одчитував, своїх молитов. По стїнах і по полицях у світлиці не видно було більш нї доної зброї, нї срібних кубків; бо в тую неспокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелїв синові сїдлати конї;

як ось і Василь Невольник виїхав ізза садка з ридваном. Погодив тогді Бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня миготіла в очах дорога горорізьба¹ — леви струсеві піря, булави з бунчуками; а тих може переволось і кодло, що сіми гербами величались...

Мати з дочкою сіла в ридван; а Черевань не покидав таки козакування — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, та й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов привязаний. Іде сердега мовчки і голову понурив. Далі, надумавшись, і каже: „Панї-матко! учора діло пішло було на лад, та й розвазалося із твоєї ласки. Не по правді ви із своєю Лесею робите. Я до вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лүччеб уже одрізати попросту, та й годї. Ну що в вас на мислі? Скажи, панї-матко, щиро, чи думаєш ти оддати за мене Лесею, чи в тебе другий єсть на прикметі?“

— „І єсть, і нема; і нема і єсть,“ — каже сміючись Череваниха.

— „Що отсе в вас за загадки?“ аж скрикнув з досади Петро. — „Уже коли рвати, то рви не дьоргавши! Скажи мені, панї-матко, щиро, кого ви собі маєте на думці?“

---

¹⁾ Горорізьба — плосгорізьба.

— „Е, паниченьку!“ каже Череваниха : „потривай бо тротки, ще рано брать нас на ісповідь!“

Замок Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка : доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, зглянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати, та й каже : „Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія. Леся моя родилась у чудну планету : ще як я нею ходила, приснив ся раз мені сон дивен, дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на ус мотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сяє як од сонця. І з'їзджають ся козаки і славні лицарі з усього світу — од Подоля, од Волиня, од Сівери і од Запорожжя. Вкрили бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах; вкрили, та й стали битись один на один, кому буде та ясна панна. Бють ся день, бють ся другий, — як де ні взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили, та й поняв ясну панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день другий, — ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Щож ворожка? Як ти думаєш?“

— „Я думаю тільки“, — каже Петро, „що ти, пані-матко, з мене глузуєш; от і все!“

— „Ні, не глузую, козаче. Слухай та на ус мотай, що сказала ворожка. „А щож“, каже, пані? сей тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять-на весь світ славою. Будуть із'їзджатись з усього світу пани й гетьмани, дивувати-муть ся красі твоєї доні, дарувати-муть їй срібло-

золото, та ніхто її не обдарує краще од суженого. Сужений буде ясен красою між усіма панами й гетьманами: замість очей будуть зорі на лобу — сонце, на потилиці — місяць.“ Так промовила мені, віщуючи, стара бабуса. Як ось, справді, дав мені Господь дочку — справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуца між дівчатами. Трошки згодом, зашуміло по Вкраїні, закипіло мов у казані, і стали з'їзджатись у Київ пани та гетьмани, — справдилось друге бабусине слово. Усі дивувались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тількиж ніхто так не дарував її, як той гетьман, що мені снів ся. Дорожший над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман: замість очей — зорі, на лобу — сонце, на потилиці — місяць. Справдилось ще раз ворожнече слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: „Не оддавай же, пані-матко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте, — буду їй вірною дружиною“. Дай же, Боже, і ти, Мати Божа, щоб і се справдилось на щастє й на здоровє!“

Тут саме виїхали вони ізза гори. Перед ними так і заблищало, так і замиготіло, так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Святий город сияв як той Єрусалим. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, та й зелені сади, і все, що загледіло око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочане перехрестились і сотворили молитву. А Петро їде собі, і не бачить і не чує нічого : так опентала його Череваниха.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА.

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду, Києве! бо й велика слава нераз тебе осіяла і великі злигодні на тебе з усіх боків збірались... Скільки-то князів, рицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави! скільки то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крови християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тії ясири половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна Татарва, як уломив ся Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Іщеж от і дванайцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий берестецький рік прийшов до Києва Радзівіл із Литвинами, усе попалив і пограбував, а міщане, сівши на байдаки, мусіли до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: Куди ні кинь оком, усюди виден був по їй прослідок. На коморях, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а инде гарний колись сад стоїть пустирем незагорожений; на спустошалому дворищі стирчать тільки цечи та ворота; а де чи діло-

ванне¹⁾), чи щит²⁾) над воротьми, чи яка хоромина, то все те пове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, та городи з червоними маками, та ще тії гори крутоярі з зеленими покотали³⁾).

Тогді ще трохи не весь Київ містив ся на Подолі; Печерського не було зовсім, а старий або верхній город послі Хмельнищини безлюдовав. Денегде стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами, круг Подола, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плутались то сюди, то туди; а инде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуть ся.

Їдуть наші прочане по тих закоулках, аж дивлять ся — посеред улиці збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. По середині килим; на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що се мабуть чоловікові дав Бог родини, або що, так на радощах частує всякого, хтоб ні йшов, або їхав улицею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщане. Знаті були міщане раз уже з того, що не носили шабель, — тільки ніж коло пояса: одні пани та козаки ходили при шаблях. А в друге знаті були з того, що

---

¹⁾ ділованне — частокіл, ²⁾ щит — верх, ³⁾ покоти гори — збіч.

підперізувались по жупану, а кунтуші носили наопашку (тогді було, коли не пан або не козак, то по контушу й не підперезуйсь, щоб инде носа не втерто). Іщеж із того були вони знаті, що не важились ходять у кармазинах: ходили тогді в кармазинах тільки люде значні та шабльовані, а міщане одягались синьо, зелено, або у горохвяний цвіт; убогі носили личакову одежу. Через те козаки дражнять було міщан *личаками*, а міщани дражнили козаків *кармазинами*.

Гості сиділи за трапезою не мовчки; балакали таки й гетьто голосенько, що Петро мусів добре гукнуть через вози добри-день. Обернулось тогді до його дві чи три голови.

— „Пане господарю!“ — каже, „і ви, шановная громадо! просить Поволоцький Шрам пропуска через табор.“

Скоро назвав Шрама, зараз деякі повставали, тай дивлять ся; а господар пізнав Петра, тай каже: „Деж той Шрам? се хиба десята доля старого Шрама.“

— „Де тобі десята!“ — підхопили шуткуючи гості; „хиба сота!“

— „І сотої нема!“ — закричали усі гурбою, „Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все таки не буде Шрам!“

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже з ранку добре. Як ось підїхав і сам Шрам. Скоро загледіли його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і новиходили до його на-зустріч, Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— „Ог наш старий Шрам!“ — кричали міщане: „ог наш батько!“

— „Що се, Тарасе?“ — каже тогді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем): „супротив кого се ти заложив такий табор? Здається, тихо на Вкраїні!“

— „Де тобі тихо, пане полковнику, чи панотче?... я вже не знаю, як тепер тебе й величати,“ — каже Тарас Сурмач. „Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені Бог сина, такогож, як і я, Тараса. Коли миш голови не одкусить, то й він побатьківськи трубитиме козакам на приступі; тай тепер уже трубить на всю хату.“

— „Нехай велик росте, та щаслив буде!“ — каже Шрам.

— „Чим же тебе шанувати, вельможний пане?“

— „Нічим не треба, Тарасе.“

— „Якго нічим?“ — здивовавшись каже Сурмач. „Хиба зарок¹ положив?“

— „Не зарок, Тарасе, а прибувши до Києва, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам Божим.“

Не таківський же був і Тарас, щоб угомонивсь од разу. „Добродію мій,“ каже, любезний! колиб я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, колиб я засурмив вам хоч на один приступ! Хибаж ти не рад моему Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі мабуть байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє як Жидовча!“

---

1) Зарок покласти — зарічи ся.

„Рад я йому з щирого серця“, — каже Шрам: „пошли йому, Господи, щастє й долю; тількиж не та пора тепер, щоб гуляти на підпитку“.

— „Та на добре діло, добродію, завжди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь хліба-соли. Інший на ярмарок брав ся, инший у гай по кіллі, инший з пашнею до млина; та отже, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся, — тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже; „От у мене батько сякий-такий був! поскупивсь ісправити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізми!“

— „Одумайсь, Бога ради, Тарасе! — каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне верзання, „Чи до речі ж отсе чоловікові, приїхавши до церков Божих, до мощей святих, застрягти на хрестинах?“

— „Та що ти, куме, коло його панькаєш?“ — сказав хтось із боку товстим голосом: „хиба не знаєш, що се таке є? Знай нас, панів! от воно що! Сказано — кармазини. Себ то вже наш брат їм не кумпанія, — от воно що!“

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщане вже давно на городове козацтво, та на старшину важким духом дихали.

— „Е, дек же його матері!“ — закричало десятеро разом: „так ми тільки тогді

кумпанія кармазинам, як треба виручати їх ізпід кормиги лядської?“

— „Пхе!“ — каже господар: „якогож чорта нам коло них пацькати?“

— „К дияволу кармазинів!“ — загукала громада, роздрочившись, як бугаї. „Вони тільки вміють брязчдти шаблями; а тогді де були сі брязкуни, як безбожний Радзівіл загуркотав із гармат у городські ворота?“

Закипів же й Шрам, почувши такі речі.

— „А виж, каже, „проклаті салогуби¹⁾! де тогді були, як Ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщок жаром? де ви тогді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді брязчали не шаблями а талярами та дукатами, що понабірали од козаків за гнилі підониви та дїржаві сукна! Га! а Радзівіл прийшов, так ви, ока-яннії, не одвітавали йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! оддали самохіть Радзівілові місто і як ті баби заголосили: згода! Як же запалав Київ, та почали Литвини души-ти вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козакі? Бідолаха Джеджелій, із жменею тих сірємах, улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці вікчемні? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас би сік та рубав, бісові діти! я вас навчив би боронити, що одвойовали вам козакі!“

— „Який гаспид одвойовував нам наше добре, опріч нас самих?“ — кричали міщане.

¹⁾ Салогубами прозивали козакі міщан.

„Одвойовали козаки!... Та хто ж бунує й ті козаки, коли не ми самі? Се то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануєте, ридванами їздите; а ми будув власним коштом стіни, палісади, башти, плати чинш, мито і чорт знає що! А чом же би і нам показавки не причепити до боку шаблі, та й не сидіти, згорнувши руки?“

— „Козаки сидять, згорнувши руки!“ — каже Шрам, „Щоб ви так по правді дихали! Колиб не козаки, то давноб вас чорт ізлизав, давноб вас досі Ляхи з недоляшками задушили, або Татарва погнала до Криму! Безумни гмави! та тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предся Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказалиб ви се батьку Богданові: він би якраз потрещив об ваші дурні голови сою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однакому праві? Усякому своє: козакам шабля, вам безмін¹⁾ терези²⁾, а поспільству плуг та борона“.

— „Коли усякому своє“ — кеже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллетсь), „коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська — ми сіли на коні; у козаків не було грошей — ми дали їм і грошей і зброю; укупі били Ляхів, укупі терпіли всякі пригоди: а як прийшлося до розквітанн³⁾, то козаки zostались козаками,

---

1) Безмін-вага; — 1) терези-важик; — 3 розквітанне-порахунок.

а нас у щспільство повернено! Щож ми таке? хибя ми не тїїж козаки?“

— „Хибя ми не тїїж козаки?“ — підхопила громада, позакладувавши із зневагою руки за пояси. „Хто жив із нами за панї-брата, так тепер гордує нашим хлїбом-сїллю:“

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— „Та пострівайте, пострівайте, пани кармазини!“ — гукнув один товстопикий синьобкаптанник: „швидко ми вам хвоста вкрутимо! не довго гордувати-мете нами! Налетять зозулї, що нас не забули... Добрї молодцї не дадуть нам загинути. Справимо ми вам чорду раду; тогдї побачимо, хто яке матиме право“.

— „Ого“, — каже Шрам: „он воно куди дїло хилить ся!“

— „А тож як?“ кажуть стоячи козирем¹⁾ міщани. „Не все тїлько козакам на радах орудувати. Схаменулись і на нас сїчовї братчики“.

Та й оглянулись на чубатого Запорожця. Запорожець сидить коло хатн, та мов й не він, мов і не чує, що круг його наче море іграє.

— „Еге-ге!“ — каже тогдї Шрам: „так се із Низу такий вітер віє!“ та й догадавсь, що вже огню підложено, уже тїлько роздуть, то й зніметь ся пожежа по всїй Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— „Щановна громада!“ — каже: „не

¹⁾ Козирем стояти — бундючитись.

думав же я й не гадав, щоб Кияне пошкод поли оттак мою старість! Чи давнож ми с в вас із батьком Хмельницьким? тогді ба з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали; а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом, оттак зневажаєте!“

— „Пан-отченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамовала: „хтож тебе зневажає? Чи сеж проти тебе, батьку, говорить ся? Є такії, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що паний співає! Ідь собі з Богом, поклонись церквам Божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву“.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок: та отто, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав ізза Шрама, та й каже:

— „Ка' знає за що ви завелись отсе, бгатці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тогді я отут із вами сяду, і вже не знаю, хто перепе мене в Києві, опріч пана війта“.

Міщане вже взяли своє — зогнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить, От і давай уже хоть коло сього леститись.

— „Отсе“, — кажуть, „пан, так пан! Дай, Боже, і по вік таких панів! Нема в його ні крихти гордості!“

а нас — „За теж йому Біг дав таку золоту й хибю,“ — казали деякі.

— „За теж йому дав і дочку красче маку в городі,“ — добавили ще інші.

— „Ну, пропустітеж нас, коли так,“ — каже Шрам.

— „Пропустімо, пропустімо ясних панів!“ — сказав Тарас Сурмач, та й ростопив своїх гостей.

Розтупились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, та й каже, так ніби сам до себе: *„Вскую прискорбна еси, душе моя. і вскую смуцаєши мя? уповай на Господа!“*

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить. „Е,“ думає, „отже мабуть вражі личаки¹⁾ справді допекли йому. Треба його розважити. — Бгате,“ каже, „Іване! удар ти лихом об землю! чого таки тобі журитись?“

— „Як чого?“ — каже Шрам. „Хиба не чув, що на умі в сіх мугирів²⁾? Задумали чорну раду Иродові душі!“

— „Та враг їх бери з їх чорною радою бгате!“

— „От тобі на! А хибаж ти не бачиш, звідки сей вірер віє? Се вже коїть не хто, як проклятуций Іванець із Низовими комишниками³⁾. Так хиба нам сидіти, згорнувши руки,

1) Личак — ходак з лика, а дальше — прізвисько тих, що такі ходаки носять — себто: біднота, чернь.
2) Мугир — хлоп, хам. 3) Комишник — розбійник, що криєть ся в комишах, себто очеретах.

коли огонь уже підложено, і ось туж-туж пожежа схопить ся по Вкраїні!“

— „А що нам, бгате, до Вкраїни? Хиба нам нічого їсти, або пити, або ні в чому хороше псходити? Слава Тобі, Господи, буде з нас, поки нашого віку! Я бувшиб тобою, сидів би лучче дома, та їв би хліб-сіль з упокоем, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами“.

— „Враг возьми мою душу!“ — закричав із серця Шрам, „коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш, а не Черевань!“

— Щож би ви думали? Черевань так і помертвів од сього слова;

— „Щож отсе ти сказав, бгатіку? — ледві промовив через силу.

— „Те“, — каже, „що так, як Барабаш казав Хмельницькому:

„Ми дачи не даєм,

В військо польське не йдем:

Не луччеб нам з Ляхами,

Мостивими панами,

Мирно проживати,

Аніж пійти лугів потирати,

Своїм тілом комарів годовати?“ —

так отсе й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Немаж тобі тепер у мене й другого прізвища, як Барабаш!“

— „Бгате Іване!“ — каже Черевань, а сам аж тремтить: „років десять назад, правовав сяб ти зо мною за се порохом та кулею. Тепер я вже не той, тількиж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостать ся з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш: їду з тобою за Дніпро так як

от сижу на коні, — з жінкою, з дочкою і Василем Невольником, і хочби ти, як кажеж, „для отчизни“ кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою“.

— „Отсе, так по козацьки!“ — сказав Шрам, та аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце. „Дай же“, каже, руку та обіщайсь от перед Братством Сагайдачногго¹⁾, що держатимеш ся за мене у всякій долі“.

— „Даю і обіцяю, бгате!“, — каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони саме прибули до Братсва, що на Подолі¹⁾.

— „Ходімо ж“, каже Шрам, „та помолилось, щоб Господь допоміг нам у нашому доброму ділі“.

ГЛАВА ПЯТА.

Рідко може єсть на Україні добра людина, щоб їзжила вік, та не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає Братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвінницю, муровану кругом ограду, ту пятиголову, пишно з переднього лиця розмальовану церкву, тії високі кам'яниці цо боках. Отже років за двісті назад, тогді як отойто Шрам був у Києві,

---

¹⁾ Братство Сагайдачного — Богоявленське Братство, до котрого вписав Сагайдачний себе і все військо козацьке.

²⁾ Подол (Поділе) частина Києва над Дніпром.

все те було инше. Тогді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; і ограда, і дзвіниця, і всі братські школи — усе те було дерев'яне. У середині в монастирі стояв тогді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані, Ганна Гугулевичівна, що подарувала на Братство свій двір із садом; і на тому то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир Братський з школами устроїв, щоб тее Братство дітей козацьких, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочане наші в церкві, подали срібла пан-отцям Братським на школи і прогаялись гетьто, оглядуючи монастир. А було тогді на що там задивитись. Придався один чернець на мальованнє і пообмальовував не то церкву, да й саму ограду округи Братства, що вже де на яку дивовижу, а в Братство миряне йшли дивитись на мальованнє. Що тільки в Біблії прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві. Тож святе саме по собі, а то таки й наше козацьке рицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь та не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай¹⁾ і Морозенко²⁾. Круг його горять костели й замки а він січе-рубає, топче конем Ляхів з недоляшками. Іще й підписано: *Лицар славного війська Запорозького*; а над Ляхами: *А се прокляту-*

¹⁾ Нечай-славний лицар з воєн Хмельницького, що згинув в битві під Красним. — ²⁾ Мороз (з роду Мрозовицький) герой народньої пісні.

щі Ляхи. Знаєте, тогді ще Хмельницина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворого над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда¹⁾, що висів реблом у Турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які то колись були рицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю, і пятьдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками як йому Господь допоміг і себе і товариства півчвартаста визволити, і як, узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кишені козакам привіз — не зневажив козацької слави.

Дивлять ся наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалеки, — і музики йграють.

— „Се,“ — каже ченчик, що провозжав їх по монастиреві: „се добрії молодії Запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї²⁾. біжать за ворота? Жадно мірою не вдержити їх, як зачують Запорожців. Біда нам із сіми іскусителями! Наїдуть, покисують ся тут, погуляють; дивись — половина бурси і вродить ся за Погорами“.

1). Козак Байда — Дмитро Вишневецький.

2). Спудеї — студенти.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхає та біжать дивитись на січових гуляк. Тільки й чути: „Запорожці, Запорожці з світом прощають ся!“.

Щож то було за прощання з світом? Була то в Запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було которий Запорожець до великої старости, що войовати більш не здужає, то набє черес дукатами, та забере з собою приятелів душ тридцять або й сорок, та й їде з ними в Київ бенкетовати. Дома у Січі ходять у семряжках та в кажанках¹⁾, а їдять мало не саму соломаху²⁾, а тут жупани на їх буду лудани³⁾, штани із дорогої саєти⁴⁾, горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять, — хто стрінеть ся, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять було бочки з дьогтем, та й розіллють по базарю; одкуплять, скільки буде горшків на торгу, та й порозбивають на черепє; одкупять скільки буде маж із рибою, та й порозкидають по всьому місту: „Іжте, люде добрі!“

А погулявши неділь ізо дві та начудовавши увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Міжигорського Спаса⁵⁾. Хтож іде а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий, сивий як голуб, у дорогих кармазинах,

---

¹⁾ Кажанок — короткий кожушок. — ²⁾ Соломаха, (саламаха) страва з гречаної, або кокурудзяної муки, або приправа з огірків і чіснику. — ³⁾ Лудани — золотом або сріблом перетикані. — ⁴⁾ Саєта — атлас. — ⁵⁾ Міжигірський Спас — монастир коло Києва.

вискакує попереду йдучи Запорожець; а за ним везуть боклагі з напівками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї любови, хто кочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й ступає Запорожець у ворота.

— „Хто такий?“

— „Запорожець“.

— „Чесо ради?“

— „Спасати ся!„

Одчинять ся ворота, він увійде туди, а все товариство і вся суєта мирська, з музиками і скоками і солодкими медами, останеть ся за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз через із себе і оддає на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне волосяну сорочку, та й почав спасатись. Так то розказують старі люде про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом та Череванем, висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, та знов, схопившись, навирисядки, та через голову, та колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивлять ся на їх, та й плачуть.

— „Не плачте, дурні!“ — кажуть їм Запорожці: „Дніпро тече просто до Січи...“

Дома в себе вони, кажу, ходять було у дьогтяних сорочках, та в ціврих кожухах-кажанках, а тут повбірались у такі жупани, що хотьби й гетьманові, — і все, щоб тільки показати перед миром, що Запорожцю тії сукна й баватаси все одно, що й семряга. Зараз, чи калюжу вбачить де на дорозі, так у калю-

жу й лізе в кармазинах і чи ширітвас дьогтю зуздрить, так і вскочить туди з сапаяцями. Химерний дуже був народ!

Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато инколи діяли людям шкоди по Україні, та мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось мені самому слухати, як инший дід, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі, як заговорить ся, як забалакаєть ся про їх звичаї та ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах. і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії Запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, та разом якось і смутно, дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суета одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали як полу. Може тим, що Запорожже, як у горні искра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тимто мабуть воно й славне поміж панами й мужиками. тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячить на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись за боки.

— „От, бгате“, — каже Шрамові: „де люде вміють жити на світі! Колиб я був нежонатий, то зараз би пішов у Запорожці!“

— „Не знать, що ти провадиш, свате!“ — дав йому одвіт Шрам. „Тепер честному чоловікові сгид мішатись між сї розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що Запо-

рожці. Поки Ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав що найкращий люд з *городів*; а тепер хто йде на Запорожжє? або гольтяпака, або злодюга, що боїть ся шибеці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі, та тільки п'янствують, а очортоїє горілки пити, так і їде в *города*, та тут і величаєть ся як порося на орчику. Цур їм із їх скоками. Поїдьмо боржій у Печерський¹⁾ а то не застанем на службу“.

Коли ж тут хтось ізза плечей: — „Овва!“

Обернувся Шрам, аж у його ззаду стоїть Запорожець у кармазинах; стоїть і смієть ся.

— „Овва!“ — каже; „і отсеб то наче й правда, а воно зовсім брахня“.

— „Ироде!“ — не стерпівши, гукнув на його Шрам; та схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. „Цур тобі!“ каже, „опріч Божого дому“.

Та скорій до коня, та й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до Запорожця пристав друхий братчик. і хоть нічого їй не сказали, та поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Перший Запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга густа чуприна, піднявшись перше в гору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, у низ позакручувані, аж на жупан ізвисали; очи так і йграють, а

---

¹⁾ Печерський, себто монастир печерський.

чорні, густі брови аж геть піднялись над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супить ся; глянеш у друге: моргне довгим усом так, наче зараз і підміне тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіятське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січи сходились бурлаки з усього світу: прийде Турок, і Турка приймають; прийде Німець, і Німець буде Запорожцем, аби перехрестивсь, та сказав: „Вірую во Христа Ісуса: рад войовати за віру християнську“.

Зрадовалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасти. От і поїхали всі через Верхній Город, а далі Михайловською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тогді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилась поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлатії кучугури. Ридван, що дались, усе одставав од верхових; а Петро, послі тих чудних Череванишиних річей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось, з обох боків дороги закопотіли коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показались крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали Запорожці, — тих двоє, що одрізились коло Братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо сі гультай їдуть не по людськи: не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться поміж деревом коло ридвана; не попережують, і ззаду

не остають ся. А коні наче знають, чого сїм шибай-головам хочеть ся: скачуть як кози, то сюди, то туди поміж кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животи́на дряпаєть ся копитами на кручу, то отсе з кручі кинеть ся в провалле, і не видно її стане, тільки гхухо тупотить і хроне у байраці. Наші нераз уже думали, що кінь перекинувсь назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру, та й зайграє на сонці кармазинами.

Так поринаючи та крутячись, мов не перед добром, Запорожці перекликались через дорогу, як хижі орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— „От, брате, дівка!“ — гукне один. „Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думав, що є на світі таке диво!“

— „Еге, є сало, та не для кота? Хочеш, зараз поцілую?“

— „А як поцілюють коло стовпа княми?“

— „Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!“

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— „Василю!“ — каже тогді Череваниха: „куди отсе ми заїхали? що отсе з нами буде?“

— „Не бій ся, пані,“ — каже всміхнувшись Василь Невольник: „добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають“.

А Череванисі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидче, щоб наздогнать своїх. Як ось Запорожці знов по боках дороги. Жупани по-

забризькували в грязь у байраці, та їм про те-байду же.

— „Гей, брате Богдане Чорногоре!“ — гукне знову старший: „знаєш, що я тобі скажу?“

— „І вже!... путнього не скажеж, прилипнувши до баби“.

— „Отже почувеш од мене таке, що аж оближеж ся!“

— „Ого!“

— „І не ого! Ось слухай. Хоч Січ нам і мати, а Великий Луг¹⁾. батько, та для такої дівчини можна покинути і батька й матір.“

— „Чи вжеб то?“

— „А то що хиба?“

— „Кудиж тогді?“

— „Овва!“

Тут Запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в їх ісправді щось не добре на думці; а Василь Невольник похитав головою, та й каже:

— „Що за любий народ отсі братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали, та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний по степах за кабардою вигадував і я усякі вигадки; знали мене й мене у *Городах і на Степах*, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!“

— „Ще я не таке скажу тобі!“ — гукнув як із бочки Запорожець.

— „Булсб з тебе й сього!“ — одвітовав другий: якби почув, батько Пугач, одбив би

1). Великий Луг — земля між Дніпром а Конкою

він у тебе хутко до баб охоту!“

— „Нї, таки справді, Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіпнуть ся чорні брови, наче пявки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш, що?“

— „А що?“

— „Подивить сяб, що там у вас за гори!“

— „Оттакої!“

— „Такої брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх, войовати Турка. Коли хоч, ухопимо дівойку, та й гайда в Чорну Гору!“

— „І ти отсе поправді говориш?“

— „Так поправді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Чорногор. З такою дівкою за сідлом помчав сяб я хоч ік чорту в зуби, не то до Чорногорців.“

Оттак тії каверзники змовлялись у-очевидьки на івалтовний учинок, і ніхто не розібрав би, що справді в їх на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жить, чи вмерти — йому байдуже: що людям плач, те йому іграшка. Тимто Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздогонять своїх. Запорожці бачать тогді, що ба! та й зникли з очей як той сон, що чоловік жахаєть ся, мучить ся, колиж гляне, аж і нема нічого.

ГЛАВА ШЕСТА.

Хтоб то мав таке слово пишне, та красне, щоб так, як на картині, змальовав той манасир Печерський? щоб хто й не був із ро-

ду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю. тії церкви під золотом та під скульптурою? Сеж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тогді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому в знаки Батийовське лихоліття. *Велика церква*, що прописана в літописях „небеси подобною“, зруйнована була по вікна. Хоть ще князь Олелькович Симеон¹⁾ підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти²⁾. Не було ні срібла ні золота, що тепер сияє на Лаврі всюди; усе було тогді убогенько.

Е, та були скрізь по сгітах у. Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого дали ми, щоб їх узріти! А в низу поуз стін скрізь були нагробки тих великих людей, того рицарства православного. І того нічого вже немає!...

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного нагробка до другого. Тут читає, що оттакийто „Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрий, почив по многих славних подвигах“. А там — буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: „Многою сияв я“, — каже, „знатностию, властистію і доблестію, а як умер, та з убогим старцем зрівняв ся і за широкі свої лани сім ступнів землі узяв. Не дивуйся“, каже, „тому читачу, бо й тобі теж буде: нерівними на світ

---

¹⁾ Семен Олелькович князь київський, умер 1470 року. — ²⁾ Ліпота — величність.

нарожаємось, а рівними вмираємо“. А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис: то промов, каже, ідучи мимо, благе слово. „Боже! милостив буди душі раба Твого“, Хтоб і неписьменний був, так дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцери, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді та з каменю понад тими нагробками, — хтоб, кажу, був і неписьменний, так і той би догадався, против чогото воно так викомпоновано: усяке богатство, усяка слава — усе воно суєта суєт: і шабля й булава з бунчуком і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками“.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу, та читаючи епитафії¹⁾, засмутився душею та й каже:

— „Кількото гробів, а всіж то тії люди жили на світі, і всі пійшли на суд перед Бога! Скоро й ми пійдем, де батьки і діди наші“.

Та погадавши так, виняв ізза пазухи щирозлотий обушок²⁾, що одбив колись на війні у лядського пана, чи в недоляшка, тай повісив на ризі в Богоматери.

Із Великої церкви повернули наші прочане до печері колиж дивлять ся — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий й вродливий; а по кармазинам скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея підбита себодем; підпирався срібною булавою. А за ним купа людей чимала, усе в кармази-

¹⁾ Епитафія — нагробна надпись. — ²⁾ Обушок другий бік топірця, також печатка.

нах, та в саятах. Ченці їх провозжали. Шрам аж затремтів, як глянув. „Боже мій!“ каже: „та сеж Сомко!“

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілювалися і довгенько держали один одного обнявшись.

Далі привітався гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, та вже обнявшись промовив тільки: „А, бгатику, мій любезний!“

Череваниху назвав гетьман витаючись рідною ненею. Вона аж помолодшала, і вже нащобетала йому всячини.

— „А ось і моя наречена!“ — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. „Вам, ясная панна, чолом до самих ніжок!“

І взяв її за руку, і поцілював як дитину.

— „Давно ми“, — каже, „не бачились за військовими чварами, та ось немов Господь нас ізведе навіки до-купи“,

Леся почервоніла, та аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулась до матери, обнявши її руку.

Тутто вже Петро мій дсгадавсь, що за гетьмань снів ся Череванисі. У їх мабуть давно вже було з Сомком положено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те анї гадки; та, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, та не против гетьмана; хоть він був юнак уродливий, та не против Сомка. „Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивної“, (пишуть у лі-

тописях), був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий, голова в кучерях, як у золотому вінку: очи ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по гетьманськи. Так куди вже із ним мірятись Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у пещери; завернув до себе з усіма на козацьке подвір'є. А козацьке подвір'є було не вкупі з манастирем; бо мирянам здумається гримнути иноді й лишній раз кубком, або загомоніти буйними річами; так, щоб не вводили братії в іскушеніє, стояв на одшибі про такий слухай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— „Сокіл мій,“ — каже, „ясний!“

— „Батько мій рідний!“ каже Сомко: „я здавна привик звати тебе батьком!“

Тоді Шрам сів кінець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивовав ся гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був при томен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мочки і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось ілється сльозами, мов на похоронах, у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні грімали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

— „Батьку мій!“ — каже гетьман, приступивши до Шрама: „що за біда тобі склалась?“

— „Мені?“ — каже, піднявши голову Шрам. „Я був би баба, а не козак, колиб заплакав од свого лиха.“

— „Так чого ж, Бога ради?“

— „А хибаж нічого?... У нас окаянный Тетера торгуєть ся з Ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапаєть ся за булаву, а що Україна розідрана на двоз, про те усім байдуже!“

— „Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопить ся, поки я держу в руках!“

— „А Іванець? а Авсюта?“

— „Васюта старий дурень, з його химери сміють ся козаки- а Іванець гетьманує тільки над паничами. Давно я потоптав би сю ледар, та тільки честь на собі кладу!“

— „Так, ледар то вони, ледар; та й не дають твоїй гетьманській зверхності розширятись по Україні!“

— „Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом; бо в Козельці на раді усі полковники, осаули, сотники, усі значні козаки присягли мене слухати“.

— „Алеж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?“

— „Правда, і як би не сива голова Васютина, то зрѣбив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким“.

— „Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?“

— „І тому правда; так щож? Хиба не знаєш юродства запорозького? У їх, що й ва-о-тажж, то й гетман“.

— „Знаю я його добре, пане ясновельможний! тимто й боюсь, щоб вони не заповідляли тобі якої пакости. Окаянна сїрома нишпорпить усюди по Вкраїні, та баламутить голови поспільству. Хиба не чув поголоски про чорну раду?“

— „Химера, батько! козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре; побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тогді я здавлю як макуху, гетьмана їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!“

Подумав Шрам, та, й кже: Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак ¹⁾ од Божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультаї баламутять не одно сїлське поспільство бунтують вони й міщан против казачства“.

— „Знаю й се“, — каже Сомко: „і, правду тобі сказати, воно менї й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилась каша. А то казаки дуже вже розопсіли! „Ось ми то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна та пляшки бить“. Потурай²⁾ тільки їм, то якраз заведуть на Вкраїні шлохетськії звичаї, і заколотять миром не згірше. Ужеж, здається, Польщанає добре провчила, уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право: тогді буде на Вкраїні і правда і сила“.

---

¹⁾ Злак — зіле. — ²⁾ Потурати — поблажувати.

Шрам за сі слова обняв і поцілував гетьмана.

— „Дай же,“ каже, „Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!“

— „І дай, Боже,“ — додав Сомко, „щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окянного Тетеру. Виженем недоляшка з України, одтиснем Ляхів до самої Случи¹⁾. та, держачись за руки з Москвою. і громитимем усякого, хто покусьть ся ступить на Руськую землю!“

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— „Боже великий! Боже милосердний!“ — каже, простягнувши руки до образу: „положив єси йому в душу мою найдорожшу думку, поможиж йому й доказати сю справу!“

— „Годіж уже про великі діла“, — каже Сомко: „давайте ще про малії. *Не добро бути чоловіку одному.* Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, Боже, ти, пан-отче, і ти, пані-матко!“

Та так говорячи, узяв за руку Лесю. та й покпонились обое батькові й матері.

— „Боже вас благослови, дітки мої!“ — каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, та не зможе вимовити слова, а тільки „Бгатику!“ — та й замовкне.

---

¹⁾ Случ — ріка, що впадає до Припеті

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна, білий як крейда. Може старому й жаль стало снна, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадаться.

— „Щож ти нас не благословляєш, нанотче?“ — каже Сомко Череваневі.

„Бгатіку!“ — каже Черевань: „велика мені честь оддати дочку за іетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: учора в нас було пів заручин“.

— „Як же се так сталось, пані-матко?“ — обернувся тогді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, но Шрам припинив її, взявши за руку, і рече: „Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Яї сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж би став Тобі з їм на дорозі! Нехай благословить вас Бог, а ми собі ще найдем, Сього цвіту“ кажуть багато по всьому світу“.

— „Ну, будь же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас у купі“.

Тогді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось: *Пу-гу! пу-гу!*

Сомко усміхнувся: „Се,“ каже, „наш юродивий Кирило Тур.“

І звелів одвітовати по запорозьки: *Козак з Лугу!* бо Запорожці здоровкались, мов хижє птаство на степу.

— „Не знаю, синку,“ каже Шрам: що за неволя тобі водить ся з сіми пугачами! Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню!“

— „Правда твоя, батько!“ — каже Сомко: „Низозці зледаңили послї Хмельницького, а все таки між ними єсть люде драгоцїннї. От хотьби й отсей Кирило Тур. Нераз він менї ставав у великій пригодї. Добрий воїн і душа щира, козацька, хоть удає з себе ледащицю і характерника. Та вже без юродства в їх не буває.“

— „Щоб їх лихий злизав із їх юродством!“ — каже Шрам. „Їм усе смїшки! Нераз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої“

— „А все таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.“

— „Гріх менї се сказати!“ — одвітує Шрам. „Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку ападню, що без їх якраз поліг би головою. Обскочили мене кругом Ляхи. Уже нас осталось тільки четверо; уже підо мною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаянным, хочеть ся взяти мене живцем, щоб поглумитись так як над Наливайком і иншими бідолахами. Колиж тут звідки ні візьмись Запорожці: Пу-гу лу-гу! Ляхи в розгїч! а було їх із сотню. Дивлюсь, а Запорожців нема й десятка.“

— „О, між ними єсть добрі рицарі!“ — каже Сомко.

— „Скажи лучше, синку, були, та загули. Перевелись тепер рицарі в Сїчі: зерно висїялось за війну, а в кону осталась сама полова.“

— „Овва!“ — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика¹⁾,

¹⁾ Шлик — островерха шалка.

узявсь у боки, тай дитить ся на Шрама, покрививши губу.

Шрам так і загорівсь.

— „Що то за овва?“ — каже, підступивши до Запорожця.

А той ізнов: „Овва, пан-отче!“ — та й заложив за ухо лівого уса (себ то — знай. не боюсь тебе).

— „Перевелись?“ — каже: „де тобі перевелись? Хибаж дармо співають?“

„Течуть річки з всього світу до Чорного моря“? Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З усього світу злітають вони туди, як орли на недоступну скелю... Ог хочби й мій побратим... та не про його тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тогді вже зняв шлик.) Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, так як же ти вернувсь до табору, не маючи коня?“

— „Ироде!“ — сказав Шрам, грізно насупивши на його білії брови: „колиб не таке місто, то навчив би я тебе шануватись!“

— „Себ то виняв шаблюку та сказав: „Ану, Кирило, поміряємось, чия довина?“ Козацьке слово, я оддав би шалевий свій пояс за таку честь! Та сього зроду не буде! Лучче, коли хоч, розрубай мене на двоє, од чуба до матні!); а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!“

---

1) Матня — долішня частина сподень, та що звисає з поза холєв.

Знав бо, що й сказати Запорожець. Зараз старий і вгамовавсь,

— „Чогож ти,“ — каже, „осо, од мене хочеш?“

— „Нічого більш, розкажи тільки. як ти добравсь піхтурою до табору?“

— „Пфу! сатано!“ — каже тогді Шрам усміхнувшись. „Роскажу, тільки не доводь мене до гріха. Отто й порозбігались ік нечистій матері Ляхи; а ватажко тогді: „Е, батьку! та се в тебе коня нема?... Братчики, добудемо йому коня!“ — та й припустив за Ляхами.“

— „Щож, добули?“

— „Добули, вражі діти; вернулись із добрим мєрином. Здивовались ми тогді з козаками. Як же й не здивоватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили. що так і йграє на поводі?“

— „Еге! знай наших! наш брат не зпроста воює: часом Низовець і чортом орудує.“

Так говорив Кирило Тур, розглажуючи уси і поглядаючи на всю компанію; а очі такі лукаві, що разом, здаєть ся, й щиро говорить, разом і морочить.

— „Та і в мене самого,“ — каже Шрам, „така думка, що тут без нечистої сили не обійшлось. Питаю: „Як ви доскочили такого огира?“ — „Нам тєє знати, батьку. Сїдай та їдь собі з Богом: Ляхи не за горою; часом жаж у їх проходить швидко од похмїлля.“

— „Ага! у нас так!“, — каже Кирило Тур: „наші не кудкудахчуть, ізнісши яєчко. А воно було ось як. Припустили братчики за Ляхами; а Лахи огледїлись, що їх женеть ся жменя, та й зупинились. Покиж вони до муш-

кетів, а отаман приціливсь, та й влучив їх ротмистрові якраз між очі. Ляхи тогді в розтіч! а я за коня... чи то бак отаман за коня!..."

— „Що за вража мати!“ — каже тогді Шрам, протираючи очі. „Та сеж ти бачу, сам і отаман?“

Запорожець тогді в регіт.

— „Ага“, — каже „пане полковнику! такто ти шануєш давніх приятелів?“

— „Ну, вибачай, братіку“, — каже Шрам, обнявши його. „Чи не розкололи Ляхи мені голови шаблями та келепами: щось не держить ся в їй пам'ять!“

— „А щож отсе ми так заговорились?“ — озвався Сомко. „Давно пора по чарці, та й за стіл!“

— „От, б'гатці, розумна річ, так-так!“ — каже Черевань. „Я так отошав¹⁾, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю.“

Випив Кирило Тур горілки, тай каже: „Ужеж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.“

— „Не оставим“, — каже Сомко. „Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком“.

— „Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої, аж із Чорної Гори. — десь аж за Венграми. Тепер таки паломивсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішав братчиків своєю мовою: усе тільки *бре*, та *морс*! А добрий юнак, о! добрий! Один хиба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його!“

¹⁾ Отошав — зледащів.

ГЛАВА СЬОМА,

Сомко почав сажати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Черевання посадив на покуті, сам сів на хозяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесею посадив на осло-ні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм бобратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоть він би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там ні вигадував той Запорожець, як там ні потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— „Ну, скажиж мені, папе отамане“, — питає Сомко в Кирила Тура: „яким вітром занесло тебе в Київ?“

— „Самим святим, пане ясновельможний“, — одвітовав Запорожець: „провожаєм прощальника до Міжигорського Спаса“

— „Чогож се ти одбивсь од свого товариства?“

— „Потривай, пане гетьмане, рскажу все по ряду: дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні увіщо гар-разд і надити. Святе діло нані січові коряки! у нашому коряці утопиш иншого мизерного й Ляшка“.

— „Правда, бгате, їй-Богу, пгавда!“ — озвався Черевань. „Я давно кажу, що тільки в Січі і вміють жить по людськи. Їй-Богу, бгате, колиб у мене не жінка та не дочка, то кинув би усяку суєту мирськую, тай пішов до

вас на Запорожже!“

— „Гм!“ — каже Кирило Тур озирнувши його тушу: „не багато таких потовпилось би в курені!“

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— „Я з душі люблю сього пройдисвіта“, — каже гетьман Шрамові з тиха. „Часом він закине й дуже вже круто, та, враг його знає, якось так щиро засмієть ся, що ні за що на його не розсердивсь би“.

— „Погано тільки“, — каже Шрам. „що сі братчики, сміючись, чоловіка куплять, сміючись і продають“.

— „Що правда, то правда, батьку! По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоїть ні радости, ні печалі. Філософи вражі діти! дивлять ся на Божий мир із бочки, тільки не з порожньої як той Діогенес, а по шию в горілі“.

— „Так вам хочеть ся знати, чого я одбивсь од товариства?“ — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. „Ось чого! Може ви чували коли-небудь про побратимство? Де вже не чувати? Се наш січовий звичай. Як ні одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеть ся до кого небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратають ся, та й живуть до-віку вкупі, як риба з водою. „Давай“. кажу я своєму Чорногору: „давай побратаємось!“ — „Давай!“ От і зайшли у Братство, тай і попросили пап-отця прочитать над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже: і от уже ми тепер різні брати, як той Хома з Єремою“.

— „Ну, а далі?“

— „А далі... се вже так завжди буває, що, скоро чоловік зробіть добре діло, то сатана — не за хлібом його згадуючи — і підсуне іскушення... далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! та й годі“.

— „О, не вже таки жіночий рід спокусив хоть раз Запорожця?“

— „Ой, ой, ой, пане гетьмане! та ще як! І не диво бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву!“

„Звідкиж узялась та краля?“

— „Спитай її сам, звідки: я такої пишної панни не зумію й заняти“.

І поглянув на Лесю.

— „Тю-тю, дурню!“ — каже засміявшись Сомко. „Се моя молода“.

— „Та мені не те горе, що вона твоя молода“, — каже, здихнувши, Запорожець: „а те, що зовсім мене причарувала“.

Усі зареготали, почувши таке диво.

— „Браво!“ — каже Сомко! „ведвідь попавсь у тенети! Щож тепер буде?“

— „А що-ж? ведмідь піjde до свого берлога, і тенети за собою потягне“.

— „Як! отсе у Січ би то?“

— „Чогож у Січ? хиба тільки й світу, що в вікні?“

І отсе такий жвавий козарлюга, та ще й отаман, ради жінки покине товариство?“

— „А чом же? та для такої кралії можна покинути й усе на світі, не то що товариство“.

— „Ну, кудиж би ти потяг свої тенети?“

Кирило Тур засміявся.

— „Ти бо вже, пане ясновельможний, хочиш усю правду разом випитать. Нє хочеть ся тобі й признаватись, не хочеть ся й брехати“.

— „Бо ще, кажеш, із роду не брехав?“
— додав шуткуючи Сомко.

— „Не збрешу й тепер“, — каже Кирило Тур. „Дайте тільки гортань промочити“.

Та й кашлянув, випивши кубок, і поглянув по всіх гостях, розглажуючи уси.

— „Треба“, — каже, „вам, панове, знати, що Чорна Гора теж святе, що й наша Січ, тільки що там не цурають ся бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас курені а в їх *братства*, і над усяким братством обирають отамана. А що вже войвати з бусурменами, так хоч щодня. Та як у їх воюють, колиб тільки ви знали! Як зачне розказувати мій *побро*, то аж душа вгору росте. Побро мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори, і вже давно зазива мене в гості. І то сказать: чом не погуляти козакові по світу? чом не подивитися, як живуть иншії язики¹⁾?

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очарував усіх Запорожець.

— „Добре“, — кажу: „їїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство: нехай і нас там знають!“ Отож і побратавсь я з ним у Братстві, так уже, щоб у нас не було *се мое*, а *се твоє*, а все укупі: щоб помагав один одному у всякій пригоді: щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним

---

1) Иншії язики — другі народи.

батьком. Воноб і добре, та як побачив я отсю кралою, так душа й дала сторчака. „Як хочеш“, кажу, „побро, а я без сії дівойки не поїду з України!“ Не бабак же й мій побратим. „Море!“ каже: „у нас, як кому припаде до душі руса коса, то вхопить як сокіл чайку, та й до попа“.

— „Се вже по римськи!“ — каже сміючись Сомко. „А як же в тої чайки єсть брати-орли, або родичі-соколи?“

— „Тим бо й ба. що юнаки знають і сьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуть ся! *Гайда, море! да ті от мемо дівойку!*“ Себ то по нажому: „Гайда! однімем тобі дівчину!“ От і збереть ся чоловік десятих *отмичарів*¹⁾; спорядять ся як на війну, і вже як попадуть у свої лапи русу косу, то хоч голови положуть а не впустять родичам. Пек його матері! такий звичай по смаку мені! і вже хиба не я буду. щоб я не доказав такогж отмичарства. Вони беруть однією хистью, а в нашого брата про запас і характерство єсть.

— „Що забаяндрасник отсей прудиус! — каже сміючись Сомко. „Мабуть у вас в Січі тільки й роботи, що потішять один одного вигадками“.

— „Е, пане гетьмане! наші братчики що в Бога день, виробляють такії чудасії, що не треба й вигадок. Та вже знаю, що пани молодці не почують луччої як сьгодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував“.

— „Щож то буде за чудасія?“

---

¹⁾ Отмичар — той, що пориває дівчину.

„Так, нічого: підхоплю тільки на сідло отсю кралу, тай шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, та дівчинаж гарна!“ — додав Кирило Тур, поглянувши вовчим поглядом на Леся.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як сього Запорожця. Кріпилась однакже сердечна, сидючи за столом. Як же поглянув він оттак на неї, то наче аж до серця досяг її очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стревожилась, устала зза стола і одвега її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— „О вражий ти комишнику!“ — каже Шрам: „бач, до чого добалакавсь! ізлякав справді бідну дитину“.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто послі обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало зважав на жіпоче серце. Жіночі сльози й печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши зза стола, Кирило Тур подякував за хліб, за сіль по своїому: „Спасибі Богу та мені, а господару ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру“ — та й потяг із подвіря з побратимом, не сказавши нікому й прощайте, наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

— „Чи чуєш?“ — каже тоді Шрамові гетьман. „Ніхто не розбере, чим дине Низвець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в сього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він іт себе паливоду, а постере-

гав нераз я, куди прямує сей юрода. *Дивно во очию*, а так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм“.

— „Недачуж вибрав він дорогу!“ — каже Шрам.

„На яку натрапив, таку й вибрав, батько! Сотворив себе буїєм¹⁾ і безумним для Бога. Он воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, обливався гарячими сльозами, і не хай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса! Прислухавшись, я сам... та що про те розказовати? То діла Божі. Одкрию тобі, пан-отче, чого отсе я в Києві. Не сватанне в мене на думці. Повінчавш ти мене, одігнавши Ляхів до Случи, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, треба понасипати горлахи²⁾ пашнею, припасти доволі пороху і військової зброї, та ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрита, до нашого порадника. Гизель³⁾, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила⁴⁾. Поговоримо з ним де про що з *Гадяцьких пунктів*⁵⁾. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із Ляхаюи. З Ляхами в козаків во віки вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не га-

---

1) Буїй — буйний. — 2) Горлаха — яма на збіжжє — зсип. — 3) Гизель Інокентий — звисний письменник, автор літописного твору „Сінопсис“. — 4) Могила — славний митрополит Петро Могила. — 5) Гадяцькі пункти — угода, заключена Виговським з Поляками в Гадячу 1658. р.

разд, а з Москалем нам треба укупі жити. Се вже так, батьку!”

— „Ой, синку!“ — каже Шрам: „рознюхали ми тепер добре, бояр, та воевод московських!”

„Се, батьку, як до чоловіка! А Москаль нам ріднійший од Ляха, і не слід нам од його одриватись“.

— „Бог його знає!“ — каже здихнувши Шрам: „може воно так буде й лучче“.

— „Ужеж пак не гірше, батьку! бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати“.

— „Не діждуть вони сього, невірнії душі!“ — каже Шрам, ухопившись за уса.

— „Отже, щоб не дождали, батьку, так треба нам з Москалем за руки держатись. Сеж усе одна Русь, Боже мій милий! Коли в нас заведе ся добро, то й Москалю буде лучче. Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тогді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну в гору, і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів“.

Розмовляючи про такі речі, пійшли до отця Інокентія у двоїх, чи в трох, а деякі розійшлись по монастиреві.

— Щож діялось із Лесею? Вона, голу-бонька, справді рознемоглась. Не жартами здавались їй химерні речі Запорожця: вона боялась, щоб не вхопив він її, як шуляк і просила матери позащипати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! сер-

дечному дівчаті так і стояв перед очима страшенний Запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого; разів зо два назвав забувши ся аж бгатіком; далі бачить, що нічого з нею не вradить, махнув рукою, та й ліг одпочити: проспав, неборак, аж поки зазвонено до вечерні.

Послі вечерні знов позбірались усі у козацьке подвірє. Гетьман і Шрам вернулись іще веселійші, пили за здоровє великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, котрий ні для кого в світі душею не покривить, не так як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празниковали. Черевань собі був рад, що Шрам повеселійшав, і все тільки вигукував за кубком: „Щоб нашим ворогам було тяжко!“

І ввесь же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім, мов недужа, а про неї ніхто й не спогадає. Сказано — козаки: байдуже їм про жінок, як заходять ся військовими речами. Отже, хоть небожата жіноцтво вже й знали і корились своїй долі, та зацеміло серденько в мові Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якима. Рицар над рицарством, вродливий над вродливими, та, видно, тільки в його думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що й молодечья краса, що й козацька слава, коли до неї козак не горнеть ся?

Леся полюбила Сомка іще тогді, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті

сережки, то добре намисто. Іще тогді звав він її своєю суженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяння, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з широкій душі зове вона його своїм зятем. І зросла Леся, його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала в своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі komponувала. Про иншії речі клопочеться він із старим Шрамом, про иншії речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, та мовчала небога, не сказала й матері.

А щож Петрусь? Петрусь зараз послі обід узяв рушницю і пійшов у гай, ніби на польованне. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувсь на подвірє, аж там усі веселять ся. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Инші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийшлося так, як співають у пісні :

Чомусь мені, братці, горілка не петь ся:
Коло мого серця мов гадина веться!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердечна дівчина, що притьмом мусила Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зїлля, щоб напоїти на ніч, та й сама бабуса осталась ночувати на подвірї. Над вечір ублагала була мати Лесю

роздягтись, та лягти спать; як же почула Леся Кирила Тура голос, то так і затрусилась; і вже шкода було їй казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила¹⁾ вона, що сей пройдисвіт не своєю силою дише. бо нераз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру мабуть були жарти з того дівочого жаху. Сїв за вечеру, та зараз і почав викидати.

— „Ну, панове“, — каже: тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу“.

— „У яку се?“ питає Сомко.

— „Та в Чорнуж Гору“.

— „Усе таки туди? Ти не покинув своєї думки?“

— „Колиж се бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики задумавши щонебудь, покинули свою думку, мов яку химеру“. Про що иншому і загадять страшно, те Низовець, сидючи над ширнким морем-лиманом, викомпонує, вимізує, і вже хиба лусне²⁾, а не покине своєї гадки. Так отсе й мені прийшлося. бачу, або луснуть, або доказать слави; бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі“.

— „І тобі отсе, Запорожцеві, одшельникові³⁾, не сором признатись?“ — каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси. „А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так острамив своїх братчиків?“

¹⁾ Вонтпила — сумнівалась.

²⁾ Лусне — трісне, пукне. — ³⁾ Одшельник. — відлюдок.

— „Нічого не скаже, бо я вже тепер вільний козак“.

— „Як то *тепер* вільний? а першеж хіба був невільний?“

— „У нас, панове поки козак не випишеться з коша, чи з куреня, то слухай січової старшини. так як ігумена. Знюхайсь тогді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, по чім ківш лиха! Тільки наш чернечий устав кр́асчий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська су́ета, то в куну¹⁾), або до кози не сажають, а зараз — іди собі к нечистій матері? вибрикайся на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі!... І чи зараз же то траплялось, що сердечний сіромаха попогасає по *Городах*, ухопить як там кажуть, шилом патоки, та побачувши на власні очи, що чортимає в світі нічого путнього, покине жінку і дітей, вернеться в курінь: „Ей, братчики! прийміте мене знов між товариство! Чорт-ма на світі добра! не стоїть він ні радості, ні печалі!“ А братчики тогді! „А що, леданцице! ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк²⁾ та виши з нами сієї дури, то може порозумнійшаєш“. От бідолаха сідає між милим товариством, не, розказує про своє городове життя з жінкою та дітьми; а тії слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний панотець — нехай царствує — їздючи колись із

---

¹⁾ Куна — польське *pręgierz* місце, де ставили за кару. — ²⁾ Коряк — карапуз — кущак.

прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало немиле — замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сїв хуторком десь коло Ніжени і господарство і худібчину завів, і діток сплотив двойко — карапуза хлопчика та скверуху дівчинку. Тільки років через п'ять чи що так йому обридло усе в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує тай сумує козак; бо чи статечна бач річ — ісповнити козацьку душу жіркою-квочкою та дїтьми-писклятами? Козацької душі і увесь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розсипала, як таляри з кишені. Тільки один Бог може її сповнити“...

— „Щож сталося із твоїм батьком?“ — спитав Сомко. „Ти бо вже, коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа і за дяка“.

— „Із моїм батьком?“ — каже Кирило Тур, мов скрізь сон; со звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив... „Еге!“ яж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, то й заскучав по братчикях. Уже нераз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?

Мабуть мене покинути маєш:

Рано встаєш, коня наповаш,

Жовтенького вівса підсипаш,

Зеленого сїнця підкладаєш;

В сїнечки йдеш — нагайки питаєш,

В коморі йдеш — сїделця шукаєш;

Дитя їлаче — ти не поколишеш;

Все на мене важким духом дишеш!

Тільки батько мій не пускався у такі жалібні розмови, як той козак із своєю жінкою, а надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза сина свого, себ то мене ледачого, та й гайда на Запорозжя. Не вибігалаж за ним у слід моя пані-матка, як у тій пісні; не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи¹⁾, прибратися у голубий жупан, та хоч раз ще подивитись на свою милу. І жупани і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у сямрязі убрався за границю бабського царства. Отже й мені, бачся, доведеться йти батьківським слідом!“

— „Ну, беріж кубок“, — каже гетьман, „та підкріпись на дорогу! До Чорної Гори не близький світ! Ось і ми погладимо тобі дорогу!“

— „Дякуємо тобі, пане гетьмане!“ — каже Кирило Тур, кланяючись низенько. „Уже коли ти й сам гладиш мені дорогу то будь левен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору“.

— „Що ти думаєш синку? — каже нинішнім гетьманові Ішрам „Ти знаєш, що за божевільні люде сі коминники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір: хоть не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові сю пословицю! На юродивих иноді справді нахедить безуміє!“

— „І-і, батьку!“ — каже, сміючись, Сомко. „Добре я знаю сього юроду! Нема може і в світі такої щирсі душі до мене! Як проганяв я Ляхів з України, та одбивався од

¹⁾ Варенуха — з медом варена горілка.

Юруся, то він із своїм німим Чорногорцем визволяв мене нераз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпіга, за сердюка¹⁾, і все тільки ради доброго слова, та ковша горілки. Нераз я насипав йому шапку талярами так ідучи й витрусить на порозі. „Звідки“, каже, „се такого сміття набралось?“ — такий химера! Було кажу: „Кирило, скажи Бога ради, чим мені тебе наградити? Ти ж нераз слобоняв мою голову од смерті!“ „Не тобі“ — каже, „награждать мене за се!“ От воно що, батьку!“

— „Справді“, — каже Шрам: „се золото, а не козак! Пане отамане“. — до Кирила Тура: „ходи сюди, дай я обніму тебе, та поцілую!“

— „За що се така ласка?“

— „Ходи мені то вже знать, за що!“

Тай обняв і поцілував Запорожця.

— „Да й наградить же“, — каже, „тебе Господь за твої рицарські вчинки!“

— „Е, батьку!“ — каже Запорожець: „тож іще дурниця, та так мене голубиш: щож ти скажеш тогді, як украду зпід поли в гетьмана молоду?“

Черевань білыш од усіх уподобав Кирила Тура; усе реготав із його вигадок.

— „Враг мене візьми“, — каже „бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не Запорожець! Іди, бгатіку, й до мене. і я тебе поцілую!“

— „От добрі люди!“ — каже Кирило Тур: „у їх крадеш, а вони тебе цілують! Йй-Богу.

¹⁾ Сердюк — гвардієць.

добрі люди! Шкода, що вже більш не побачимось! у Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайтеж тепер, панове громада! Дякуємо за хліб та за сіль! Прощайте! час лагодигись у дорогу“.

І, виходючи з дверей, розпростер руки, та й каже: „Двері одмикайтесь, а люди не прокидайтесь! двері одмикайтесь, а люди не прокидайтесь!“

— „Що за неподобна голова в сього Кирила Тура!“ — сміючись каже Сомко. „Себ то вже ворожить, характеризує!“

ГЛАВА ВОСЬМА.

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір, од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, та аж до стані; там спав Васиць Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом: і хоть у ночі на дворі було не душно, та тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було глякам на дворі, як траві, що привяла в день на сонці. Кругом по гаю щебечуть соловії, аж луна розлягається; деколи й пугач скаже своє смутне луґу! Козацьке сонце!) високо підбилось у гору: зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, зорі: чи погляне на місяць, на його плями,

---

.) Козацьке сонце — місяць.

чи поглане на зорі, то й серце і думка його розживріє, як од Божого слова. Чого на місяці тії плями? Він знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, то Бог пазнаменовав на місяці той гріх своєю рукою: „Дивіть ся,“ — каже, „люде добрі: так як сей Каїн до віка вчачього нести-ме на плечах мертве братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку, до суду тяжкий гріх свій“. А зорі? то людській душі. Як засне грішнє тіло, добрі душі, покинувши землю, зносять ся до Господа Бога, купають ся, обливають ся у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як же часом покотить ся по небу і погасне ясна зоря, козак перехрестить ся і помолить ся за усоншую душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Вєз — чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, та один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вжеж не хто сей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга та жаль, та досада. Довго він ворочавсь, на своїй бурці: далі встав натяг журав, та й вийшов у гай фірточкою,

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханням. бо всяк тількиб із його насміяв ся. Козаки не дуже вдавались у любовиці; знали сю неміч найбільш дівчата та молодиці; вони то поскладали й отті пісні, отті ніжні розмови козака з дівчиною, або милого з милою, що слухаєш, і не наслухаєш ся.

Колиб у Петра була ненька рідвенька, або сестра жалібниця, можеб їм розказав він про своє лихо. Бо хоть як її гордує було козак любовцями перед товариством, а як вер-

неться до господи, як зачне коло його упадуть ластівкоюю мати, як стане його голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди. то і тверде як залізо, серце помякшає, і що тільки важке єсть на душі, усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було ні сестри, ні матери; мав він за порадників тільки старого, грізного пан-отця та жартовливе товариство.

Ходить він, сповидає по гаю, і сам не знає, чого. Місяць став уже на небі низче; світить навскось по траві, по кущах, по берегах. Ніч уже на ісході. Як ось чує Петро — тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь¹⁾ двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до його чисто. Зараз познав Кирила Тура голос, а по чорногорському *бре* та *море* познав його побратима.

Кирило Тур говорить: „Що то, брате, скажуть ваші отмичаре про запорозьку хисть, як ми підхопим отсю дівойку!“

А Чорногор йому: „Бре, побро! мені усе здаєть са, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі“.

— „Місяць не скоро зайде“, — каже Запорожець: „побачиш, не повилазять!“

— „Як же ти *отмеш* дівойку, не народивши чвалту?“

— „Еге-ге, пане брате! чи такіж дива

---

¹⁾ Ристь — біг..

чинили на своїому віку Запорожці? Хибаж я дармо заворожив усі двері?“

— „Море!“ — каже Чорногор. „Тиб вже хоч мене своїм характерством не морочив!“

— „Що за дурна в тебе голова, брате!“ — каже Кирило Тур. „А за щоб же мене обрали стаманом? хиба за те, що добре горілку лигаю? Є у нас на се діло ще луччі мистеці, а характерників не багато знайдені“.

Тим часом одїхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петру жартами: мабуть справді скрутивсь од жиру Запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гоетинниці будить козаків, далі зупинивсь.

— „Чого я,“ — каже, „біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину зпосеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний“.

Та й пішов тихою ступсю.

— „Требаж оттак із юродства та зайти в голову!“ — думає йдучи Петро. „Отсе не удавай із себе химородника¹⁾, не бурли, як кабан у кориті!... Рад би я був, колиб Сомко за сей жарт звелів жартуючи погріть йому киями плечі!“

Проїшовши з гони, став так іще думати:

— „А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обнюхують ся з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, та й самих Туркень ино-

¹⁾ Химородник-знахор.

ді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно мабуть іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од Татар, розстеле на воді бурку, та й попливе, сидя, на другий берег.. Ну, то вже дурниця, що Ляхи з переполоху провадять, буцім Запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або що в Запорожця не одна, а девять душ у тілі, що поки його вбеш, то вбив би девятеро простих козаків. Може не зовсім правда й про бурку. А що Запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гамана тютюну достать. Вони напускають ману на чоловіка..."

Та й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. „Що ви“, каже, „що мене стережете? як схочу, то лиха встережете мене! Ось завяжіть мене вмішок“. Завязали його та й протягли за трямки¹⁾, аж він і йде зза дверей: „А що, вражі діти! встерегли?“

— „Щож“. — думає, „як і се такий химородник? Пійду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха“.

Та ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

— „Що“, — каже, „я за куряча голова! кого я йду ратовати? Хиба в неї нема жениха, боронити? Що я за вартовай такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опіяка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставовить тобі на всіх дверях і веротях

¹⁾ Трямки — бельки.

варту; а мені яке діло? Хоть нехай усіх вас перехопляють сі розбишаки!.. Бачу я тебе за-здалегідь, ясно-вельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе зпід поли молоду! Бачу й тебе, горда пані-матко: чи так поглядатимеш з висока і тогді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу просить молоду, не згірш од иншого гультая! Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе отсей шибай-голова між Черногорці. Там жінкам не дуже догожають. Скакати-меш ти через шаблю в сього дикого Тура; нераз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, Запорожоць,

Водив мене босу на морозець..."

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закопотіли коні. Слухає, і сам собі віри не йме.

— „Не вже таки справді сей Запорожець знається з нечистою силою?“ — думає він. „Та постій, чи не самі вони вертаються?... Ні, справді ведуть!.. Проклятий! мчить, як вовк овечку!“

Коні надїхали ближче. Дивить ся Петро

Кирило Тур держить перед собою Лесю на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить голубонька схиливши голову, а рукою держить ся за плече Запорожцю. А тою одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердечна тільки стогне, мов уві сні щось страшне бачить. Щось неначе й говорить, та за солов'ями не можна розібрати: солові перед світом саме розцебетались.

Жаль Петру стало Лесі: уже хотів вийти зза куца, заступить отмичарам дорогу, та й

битись, не вважаючи ні на які чари; та вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і проняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він до подвіря, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його охляп. Василь Невольник прокинувшись, думав, чи не Цигане пораяють ся коло коней, та підняв гвалт.

— „Не кричи, Василю,“ — каже Петро, „а буди козаків: украдемо Череванівну з покоїв!“

Василь Невольник підняв ізнав галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у фірточку схилившись, та й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу. поспішаючи вибратись за ночі з київської околиці. Бідна Леся мабуть добре ковтнула знахорчиного зілля од переполоху: хилилась як п'яна, і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки. як проняв її холодний вітер з поля. Гляне, аж вона серед пуці, на руках у страшного Запорожця. Спершу думала небога, що се їй сниться; далі скрикнула, та за-дармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою. Почала була благати, щоб не погубляли її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготав ся.

— „Що за дурний,“ — каже, „розум у сїх дівчат!.. Щоб отсе я, після такої праці, випустив із рук самохіть свою здобич! Ні, голубонько, сього у нас не буває. Та й чого тобі убуватись? Хиба я не зумію кохати тебе так, як і хто инший? Не плач, моє серденько:

привикнеш, та жити-меш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка. кажуть, як верба: де посади там і прийметь ся“.

Не дуже вгамовалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— „Мое ти кохання!“ — каже тогді, одмінивши голос, Кирило Тур: „не кричи, коли не нажилась на світі! ти думаєш, як нас наздоженуть, так я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене достанеш ся! Цить, кажу! ось бач, яка цяця?“

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердечне дівча й помертвіло од страху.

Вийшли з пуці на поле, аж уже на сході сонця зоря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась у низ, то знов підіймалась у гору. Зїхавши на високий кряж, озирнувся Кирило Тур, аж ізпід гаю хтось мчить ся навзаводи на сивому коні. Він зупинивсь таї каже:

— „Не буду я Кирило Тур, коли отсей їздець не за нами! І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто се. Се молоде Шраменя. Пійшло по батькові, як орля по орлові. Враг мене візьми, коли я не догадуюсь, який заряд¹⁾ імчить так швидко сю кулю!“

— „Море, драгий побро!“ — крикнув Чорногор. „Чогож ми гаємось? утікаймо!“

— „Не такий, брате, вйого кінь, щоб утекти нам із *отмицею*.¹⁾ Та й на що вона здасть

---

¹⁾ Заряд — набій. — ¹⁾Отмиця — пірвана дівчина.

ся? Ні, краще сганьмо, та даймо бой по лицарськи.“

— „Бре, побро! щож із того буде? Нас двоє, стреляти нам проти його не приходить са, а на шаблях Шраменкові не вradiш ти нічого. А хоч і вradiш, то не хутко; ще надбіжать та й однімуть дівойку.“

— „Знаю я, брате“, — каже Кирило Тур, „як Шраменко рубається; тимто й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду казна що а не Запорожець, коли сьогодні з нас один не доставче лицарської слави, а другий лицарської смерті!“

— „Так ти хочеш, побро, один на один битись?“

— „А тож як? „Краще мені промінати шаблю на веретено, аніж напасти в двох на одного!“

Тим часом Петро надїзджав усе ближе та ближе, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллем, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку до долу, і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалле. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

— „Що отсе ти гвориш, побро?“ — питає Чорнатор.

— „Те, щоб Шрамена перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.“

— „Бре, побро! Коли думаєш, що через проваллє йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скорійш до тайника.¹⁾“

— „Еге! може у вас у Чорній Горі так роблять, а в нас над усе — честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх на не давала, і ворога під ноги топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!“

Тим часом, як низовий розбишака мізковав про рицарську славу, Петро мчавсь на його з шаблею. Уже близько. Як ось кінь тиць! зупинивсь над проваллєм, уперсь передніми ногами, та аж захріп, насторопивши уши.

— „Ге-ге-ге!“ — каже по другий бік, сміючись, Запорожець. „Мабуть не по нутру тобі такі ярки!“

— „Иродова душа!“ — крикне йому Петро. „Так то оддячив ти пану гетьману за гостину?“

— „За гостину? — каже. „От велике диво? У нас у Січі приїжджай хто хоч, устроми, ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни — ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А сі городові кабани усе мають за власне, що перші забрались у баштан!“

— „Іуда ти беззаконний!“ — кричить Петро. „Тебе обнімають і цілують за вечерою, а ти умишляєш ізраду!“

¹ Тайник — криївка.

— „Га-га-га! — зареготав Кирило Тур. „Хтож їх, дурнів, силовав мене ціловати? Я їм кажу у вічі, що вкраду притьмом панночку, а вони з дуру мене обнімають. Та що про те балакати? ось лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою покажемо остьому юнакові, як бють ся козаки!

Обернув Петро коня, розігнався — думав якраз перемахнути; а кінь ізнов замнявся. Заглянувши в провалле, як там рине вода, аж затрусивсь та й посунув назад, жарко хропучи і водючи очима.

А вражий Запорожець аж за боки береть ся регочучи.

— „Отто проява, а не лицар!“ — гукає. „Подивіть ся на такого лицаря! Дізка ось на коні в двох із мною перескочила через рівчак, а він прибіг та й задумавсь!“

— „Яб тобі швидко заткнув пельку“ — каже Петро, „якби не забув ухопить пистолі!“

— „Зроду я не шйму віри,“ — одвітовав Кирило Тур, „щоб син старого Шрама бивсь по розбишацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку! Можеб і я зумів би зсадить тебе з коня кулею, та отже жду, поки ти надумаєш ся, чи сказати, чи до дому зертати ся“.

— „Проклята шкура!“ — каше Петро, зскочивши з свого коня: „вовкиб тебе їли! Обійдусь я й без твоїх ніг!“

Та й одійшов назад, щоб розігнатись. Догадавшись, що він задумав, Леся затулила од страху очі і молилась Богу, щоб допоміг йому. Тільки дармо вона лякалась. Хтоб ні споглянув на його високий зріст, на тонкий та хисткий стан, хтоб ні завважив молодецьку

дитина : мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на стежу.

Забрязчали, задзвонили шаблюки страшно, Що один рубне, то другий одібе, аж искри летять. Неся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те звяканне. тії блискавиці понад головами, усе те діялось мов у неї в серці. А Чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту мономахію. Мистець він був у рицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись; а потім усе скорійш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали то одступали; то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свисне, то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як би рубонуть, та й закінчити зразу. І так же то обидва знали тую шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити — одвічають самі шаблі. Тимчасом у обок очі вже йграють, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як верйовки і вже б'ють козаки на пропаче; искри сиплють ся густо, і от-от комусь погибель! Аж зразу — черк! пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— „Ну, як же нам скінчити?“ — каже Петро : розгарячивсь, і вже забув про мирову. „Давай боротись або стрелятись на pistols. Нехай мені ніхто не доказує, що я не справивсь із Запорожцем Туром!“

— „К нечистому з бороннем!“ — важко

дишучи, каже Запорожець: „хлопчача забавка! Та ти ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й со-духи. А вже раднїйший я пійти до чорта в зуби, нїж оддати тобі бранку. К нечистому й pistolї! Не велике диво просадить кулею чоловікові голову. А є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакі завдовжки і одного майстера.. Схопим ся за руки по стародавньому звичаю та й нехай нам Господь милосердний одпуска наші гріхи!“

Узяв у Чорногорця булатний¹⁾ запоясник, приміряв до свого і подав Петрові. Потім схопились лїворуч та розпочали знов грець, лютий, страшнїйший першого.

— „Ей, драгий побро!“ — крикне Чорногорець: „кінчай боржій, бо вже онде погоня!“

— „Не бійсь,“ — каже Кирило Тур, зади-хавшись: „поки підоспіє, закінчаємо діло!“

— „О Боже. Спасителю! се наші йдуть!“ — закричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла все мов нежива коло Чорногорця, дивлячись на страшне одноборство.

Справді по полю мчались козаки. Поперед усіх поспішав Сомко; за ним паволоцький Шрам; за ними ще з пів десятка комонників

Скоро виїхали з гаю, зараз заґледіли на узгірї наших рубак. Небо вже на сході соння почервонїло, і шаблюки блищали здалеку, як красні блискавиці. Не вонтпив старий Шрам, що його Петро укладе Тура, дармо, що Тур такий коренастий. Як же покидали козаки шаблі та взялись за запоясники, так у його й в душі похолонуло: не раз бо в такому од-

---

¹⁾ Булатний — сталевий.

ноборстві падали перед ним обидва разом. Так же й тут сталося. Доскакує Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із Петром дали один одному в груди так широко, що й повалились обидва як снопи.

ГЛАВА ДЕВЯТА.

Чорногорець зараз кинувсь до свого побратима, а Леся до Петра. Забула сердечна на той! час і стид і дівочий сором: затулила йому хусткою глибоку рану, а сама так і впала на його; плаче, голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той ясний жених і те гетьманство! Гаряча кров бє з рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй руку. Якби воля, оддала б тепер Леся душу, аби оборонить од смерті козака, що так широко одважив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьманом, обїхавши байрак, прискочила до того бойовища, а їй байдуже; вона плаче, вона вбивається над своїм Петрусем.

— „Годі, доню!“ — каже Шрам. „Слізми рани не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще може не зовсім лихо“.

А Сомко, щоб помагати Шрамові, або лютовать на комишників, він, замість того, сам давай рятовать од смерті Кирила Тура.

— „Бідна“, — каже, „Турова голово! Я думав, ти тільки жартуєш із мною, по давньому, аж тебе справді заморочив нечистий! Луччеб мені до віку не женитись, ніж отсе бачить тебе без памяти і гласу!“

А про те йому й байдуже, що молода

його розливаєть ся слізми над иншим, та взиває серденьком.

— „Не знаю, пане гетьмане“ — каже Шрам, „яке в тебе й серце, щоб возитись коло сього собаки!“

— „А щож, батьку? — хіба так отсе його й покинути?“

— „Та нехай би пропадав ледащо, як заслужив!“

— „Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з біди мою голову“.

— „Виручаючи з біди голову! а тепер трохи не згубив тобі молодії!“

— „Молода, батьку, знайшлась би й друга, а Кирила Тура другого не буде“.

Леся дослухалась до його мови. „Так от-як він мене любить!“ — подумала собі небога, і серце її на віки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоть і не сказав, та подумав: Йому жаль січового розбишаки, а що мій Петро лежить без памяти, про те йому й байдуже“.

А Сомку не байдуже було й про Петра. Упоравшись коло Запоржжця, кинувсь і сюди.

— „Що пан Петро? чи єсть надія?“ — питає в Шрама. „Возьміть мою опанчу, та припніть міждо коней“.

— „Гляди вже, пане гетьмане, свого Запорожця“, — каже понуро Шрам, „а в пана Петра єсть батько“.

Та знявши з себе рясу, і припав до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра, та й повезли до подвіря придержуючи.

— „Отде, синку, довелось мені колахати тебе у козацькій колисці!“ каже, йдучи позад

його, старий батько. „Не судив тобі Бог за-
квітчатись смертними раїами за Україну, а
доскочив їх за чужу молоду!“

Сомко хотів положити в таку колиску й
Кирила Тура — не пожаловав свєї саєтової
опанчі, як тут де нї взялось двоє Запорожців.
Наскочили і рєспізнали, що сталося; не роз-
питували довго.

— „Що се“, — кажуть, „панове, ви хо-
чете робити з нашим братчиком? Невже він
такий сирота, що якби не городіві козаки, то
оттут би й оставсь на степу, звірю та птиці
на поталу? Нї, панове! ще зроду братчик
братчика у чужих руках не кидав. Оддайте
нам його! Є в нас свої ліки — зараз поста-
вимо його на ноги“.

Та не дожидаючись довго, моргнули Чор-
ногорцеві, схопили Кирила Тура один заплечі
другий за ноги, положили поперек коней пе-
ред собою, та й помчались, як дії демони. Бо-
гдан Чорногор слїдом за ними.

А Петра везли тихою ступою із обереж-
ністю.

Сомко повів за руку Лєсю, про здброве
питав, голубив; та вона вже до його була не
та: за жалем, та за тугою, нї слова йому не
промовить.

Пройшли за ярк, аж ось і Череваниха
їде на зустріч. Василь Невольник не жалуючи
поганяє коней. Зрадїла мати, як побачила свою
Лєсю, що вже й казати!

А Шрам смутно привїтав Череваниху:
— „Бач“, — каже, „nene, чого твоя дочка на-
робила! Уже де замішаєть ся ваш жіночий
рїд, то добра буде мало“.

Посумовавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула, та й каже: „Ужеж, пан-отченку, коли таке лихо склалось через мою Лесю. то ми з нею мусимо й запобігти сьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночий досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віки доволі поповязала ран козацьких, тай Леся моя до сього діла здатня. Немов Господь нам і pomoже!“

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища; а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому знатних козаків до себе в гості.

Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказовала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже, чи дуже, чи ні, клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовить ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, що найкрасшими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не буде така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетовали в Хмарищі, або пробували з гетьманом у Кийові за військовими речами; Череваниха їх трактовала; а в Лесі тільки було й робови, що копать корінне, варить зілля, та сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов у-друге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його сужена? Вона його любить — більш йому нічого й не

треба. Чи раз же то в недузї, одкривши очі, не то вві сні, не то на-яву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерегала, чи вгору, чи вниз іде його здорове? Як мати дитинку забавляє очима, щоб воно їй усміхнулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернув він їк пам'яті.

А він же то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоть не зміг двигнути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в жерелі в криниці. Не бажав би він ні життя, ні здоров'я, колиб йому так і вмерти, дивлючись у тії очі, як у чисту воду. У саду щебече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно скрізь цвіт садовини; тихе сонечко заходячи йграє по стіні з вишневими вітами; коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає твою долоню йому до гарячої голови... ні, не треба йому ні життя, ні здоров'я, дайте йому оттак зомліть, заснуть і не прокидаться до віку! Отже здорове почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь; і губи зачервоніли, і очі зайграли.

Радуються старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сияє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля і села, і сади понад річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покрив: річка мов мертва, без іскор, тече поміж берегами; почорніли сади; по темних полях смутно. Небога Леся то веселить ся серцем, то тяжко сумує як згадає, що мусить однадинока тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії роз-

прави, та погріманне кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, та пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжнього слова, ні того любязного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; та не згляне й не заговорить такод серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходити, ніби боїть ся його й соромить ся.

— „Чого ти, Лесю, наче ховаєш ся од мене?“ — каже він їй раз, піймавши її за руку.

Вона нічого йому не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— „Не ховайсь од мене, серденько“ — каже Петро. „Будь мені за рідну сестру. Не судив нам Бог жити із тобою, нехай оддають тебе за иншого, а я до віку не перестану тебе любити, як свсю душу“.

— „Лучче вже зразу розійтись, та й не зустрічатись!“ — промовила Леся, та й вирвалася од його і пійшла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже пераз і послі того прийде було і сяде в його коло ліжка, — сяде, заспває яку смутную пісню; усе, що на душі єсть, усе виспває. Нічого було й неговорять, дивлять ся тільки одно на одного, а що на душі робить ся, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає: та й Шрам і Черевань і сама Череваниха бай-

дуже. Бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже й годі, уже й не кажи, що не сей, а той мені люб, а то на весь світ піjde слава. Тимто усі були й безпечні, та й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумували.

Тільки що знявсь Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воєводи од царя прибудуть швидко до Переяслава. Годі тогді в Череваня бенкетувати; рушив зараз Сомко у дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав — не дождав ся генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, йти на Тетеру. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоть до-віку між веселим козацтвом. І так між собою урядили, щоб їхав він із дочкою під Ніжень до свого шурика Івинтовки, осаула полкового ніженського; а Шрам з сином мав їхати у Переяслав до Сомка гетьмана, і щоб, одбувши воєвод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетеру приклонити, та зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось, виїжджають за Броварський бір,¹⁾ за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хтож той гонець? сам переяславський сотник, Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось недобре.

— „Із якими вістями?“ — питає гетьман.

— „Богдай і не казати, пане яснowelь-
можний!“

---

¹⁾ Броварський бір — недалеко від Києва.

— „Що? не вже Татаре?“

— „Гірш од Татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічить Іванця!“

— „Та кажи просто, щоб тобі язик усох!“ — крикне Сомко.

— „Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж возвiщати тобі таку вість! Зінковський, миргородський і полтавський поклонились Іванцеві!“

— „Як? мої полковники перейшли до Іванцевого боку?“

— „Усі троє, як чуєш, пане гетьмане.“

— „І миргородський, і полтавський, і зінковський¹⁾?“

— „Усі троє; оставсь при нас по сей бік Ніженя тільки лубенський та гадяцький.“

— „Чому ж мені де дано звістки?“

— „Ще не пройшло й дня, як прийшла вова у Переяслав.“

— „Щож? як? чи коли? хоть розкажи толком.“

— „А от як,“ — каже сотник Юско. „Їздив наш бурмистер до князя Ромодановського з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінькові. Завернув туди, аж там Остап миргородський і Демян полтавський з старшиною; бенкетують усі у зіньковського Грицька. Ну, се ж іще нічого. До князя, аж у князя повно Запорожців, і все з тих гольтапак, що, попропивали худобу. служили в козаків по дворах, а далі, не звикши слухати господаря, повтікали пиянствовать на Запоро-

¹⁾ Зінків, місто між ріками Псьолом а Ворсклою.

жже. Познали деякі бурмистра. „Чи не од крамаря,“ кричать — уже вибачай, ясновельможний, у сїм слові — „чи не од переяславського крамаря,“ до князя? Чорта з два тут пожитися: Ось ми вас, городових кабанів, хутко впораємо!“ Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина — богдай менї не чути і не казати! Князь із Іванцем побратавсь. зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому, поки що, Україною по Ромен владіти.“

Сомко аж за голову взяв ся. „Миргородський,“ каже, „полтавський... проміяти мене на Іванця! Нї. пропала вже, бачу, рицарська честь на Вкраїні! положили ми її з батьком Богдапом у домовину! Та гляди лиш, каже Юскові: „чи правда ще сьому?“

— „Ой, колиб то сьому була брехня!“ — одвітує Юско. „Так отже істинно, що Іванець у Зінькові гуляє в князя. Бачив його бурмистер, так як ти мене, пане ясновельможний. А Запорожці, кажуть велику ласку уцаря мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тимто князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх царевим словом, слухати Іванця, як гетьмана. А в вас тепер бач, як завелось, що кожен себе гледить, аби йому було добре. Запобігаючи царської ласки, усі трое згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.“

— „Так, так!“ — каже грірко Сомко: „гетьмануй над нами хто хоч — чи рицар, чи свинопас — аби ми полковниковали. О неситая жадоба старшиновання! тепер то я побачив тебе в вічі. Гнеш ся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодить над

иншими!... Ну, а Васюта ж? і той поклонивсь Іванцеві?“

— „Німабуть,“ — одвітовав сотник Юско: „бо, каже бурмистер, попившись Запорожці і на Васюту похвалялись, тай на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників¹⁾ та з парубків, що которого хазяїн коли вдарив або злаяв, то вже тепер похваляють ся за все оддячити.“

-- „Ось якими новинками привітають нас у моїй гетьманщині!“ — каже, гірко всміхнувшись, Сомко до Шрама. „Ну та ще поміряємось, чия візьме. О, тай провчуж я своїх зрадників“.

— „Щож ти, сину, думаєш чинити?“ — спитав Шрам.

— „А щож! їхати до Переяслава, постягати до обозу підручнії мені полки, тай стоять хоть против цілого світу! Що мені тії князі та бояре? Що се вони видумали — шматовати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручай ся! де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!“

— „І отсе“, — каже Шрам, „замість війни з недоляшком Тетерою, заведеться війна між сьогобочними полками! бо вже коли вже загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметь ся, бо за ним уся Сіверия, уся Стародубівщина потягне. Доживайтесь же тепер Паволочане, поки Сомко справить ся з своїми ворогами! Колиб іще під сю заверу-

---

¹⁾ Винники — горальники.

ху сам Тетера не переліз через Дніпро: бо в їх з Ляхами щось таке вже komponуєть ся“.

— „Ну, а щож би ти робив, батьку?“ — питає гетьман. „Порадь мене своєю головою: я тебе послухаю“.

— „Отцо я тобі пораяв би! Їдь лиш ти у Переяслав, та пиши листи до усіх полковників, щоб убоялись Бога та подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, в нівець обернути. А я тимчасом поїду з Череванем у Ніжень. Я одкрию божевільному Васюті очи, що й сам пропаде і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тогді у всякого руки опустять ся, а твої полковники знов до тебе вернуть ся.“

— „Нехай тепер вертають ся, а вже не я буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.“

— Ну, не хвались іще, синку, та Богу молись,“ — сказав понуро Шрам. „Тогді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощаймось.“

Попрощались і розїхались. Ніхто нікому не сказав на прощання веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— „Еге-ге! — бачу, бачу, куди доля хилить Україну!“ — говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти. „Невжеж,“ каже, „отсе справді усе й розкотиться, як горох із жмені? Не вжеж на те козаки воявали і кров свою

проливали, щоб пропала козацька слава пороширою з дула?“

Та й згадав старий смутну пісню, що зложив Божий Чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вжеж дармо тая безщасна Україна Богові
[молила,
Щоб міцна Його воля зпід кормиги лядської
[слюбонила,
На позор та поругу невірним не давала, щастем
[наділила, —

Чи вжеж дармо вона Богові молила?

— „Мабуть, що дармо,“ — думає собі Шрам: „мабуть не така Божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-соли уживала! Чи може приходить уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідкиж підіймається хмара, Боже Ти мій милий?... Запорожжє перше було гніздом рицярства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків, та лисиць. Отсе мабуть дожились вражі сини до порожніх кишень, то й заводять між народом трусу щоб під каламутний час людським добром поживились. Завидно мабуть стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який же враг посилав на Запорожжє, як по розгромі Ляхів усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось пійдем рицарйовати! Пиянствовать, та багалі бить, а не рицарйовати!... Пожалуй, инші спасенні душі справді одбігли займанщиви, яко суєти мирської, а другий розбишака пійшов у Січ, аби не робити діла на господарстві. От і нарицарйовали! утішайсь Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь

до Січовиків, та тепер і коїть зпід руки в князя, що хоче. Бачу до кого він добираєть ся — хоче Сомкові дружби доказати; та щеж Бог нас не зовсім покинув, іще може набереть ся сотня-друга вірних душ на Вкраїні!"

Мізкуючи так, слухає, аж із переду підняв ся якийсь галас, Косили, над дорогою косарі, а один упивсь, та й простягсь серед шляху; а Василь Невольник мабуть задрімав та й наїхав: от і счинилась заверуха. Завзятий під тучорну раду сілський люд ізробив ся.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидше до ридвана.

— „Кармазини!“ — гукалі п'яні косарі: „ізнав розплодилась вельможна шляхта поміж миром! та нам не вперше викошувати сей бурян по Вкраїні!“

Та й точать ся до ридвана, махаючи косами. А один преть ся з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— „Геть, Иродові душі!“ — крикне на їх Шрам.

Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— „Що се?“ — каже Шрам. „Чи ви Турки, чи Татаре, що нападаєте на подорожніх? Чи в вас християнсьха душа, чи вже і Бога й віру забули?“

— „Нї, пан-отче,“ — обізвавсь один, „не забуде чоловік християнської віри довіку! та якже стерпіти, коли притьмом давають кармазини людей по дорогах?“

— „Та ще, слава Богу, в нас руки не в кайданах!“ — озвалось уже двоє, чи троє: „ще не попустимо глумитись над собою! Бу-

де вже й того, що один свиту золотом гаптує, а инший може й сїрачини не має, один оком своїх сїножатеї не займе. а ми ось із половини косимо. А вибивались ізпід Ляхів усі у-купі.“

— „Так! бачу, бачу!“ — каже сам до себе Шрам: „усюди пробралась із Запорожжя халепа:“

— „Із Запорожжя!“ — кажуть: „де тобі, панотче, із Запорожжя? Се все наші городові коять, а на Запорожжі усяк рівен. Нема там ні панів ні мужиків, ні багатих ні вбогих.“

— „Біднії, сліпорожденнії ви діти!“ — сказав їм скрізь сльози Шрам. „Нехай Господь змилуєть ся над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! не заступайте дороги, а то я призову на ваші глави, проклятіє Господне!“

— Ну вже пустімо, нічого робити,“ — кажуть косарі, розходючить по боках дороги. „Знав ти, пан-отче, що сказати! А вже, якби не ти, то миб дознались, із якого дерева повиточувані спиці в ридвені. Не оборонилиб його й позлотистії цяцьки, що дурнії Ляхи повимудровали!“

— „Нехай вас Бог помилує!“ — каже одїзджаючи Шрам. „У тяжкому недужі ви ходите! Проклят, проклят химородник¹⁾, що заморочив вам голови!“

Оттакі пісні слухали наші подорожні до самого Ніжєня, Чи заїзджав Шрам до кузнї підковати коню підкову — у кузнї коваль, за-

---

¹⁾ Химородник — чарівник.

бувши про залізо в горні, балакав з хуторянами про чорну раду: „Що ви“, каже, „лагодите чересла та лемеші? лагодьте лґчче батьківські списи, бо буде хутко усїм робота. Їхали в Ніжень Запорожці, так казали, що знов піднявсь такий гетьман, як Хмельницький“. Чи сходилась де у сельці між миром судня рада — їди, замість щоб укладати громаді суд, розказовали, звідки почалось козацтво і як увесь мир вибивсь був із-під Ляхів і недоляшків на волю. „Що тепер за державці-козаки?“ — каже инша сива борода (бо тогді поважні посполитії люде носили бороди); „ще з такими можна поборстись. То он як за Наливайка або за Павлюга були Ляхи-державці та недоляшки! один над сотнею сіл. Та і з тими якось же наші справлялись. Он, як був Кисіль, або Вишневецький Єрѐма... батечки! було йдеш, чумакуючи, степом: Чиє село? „Вишневецького“. Чиї лани? „Вишневецького“. Чиє староство? „Вишневецького!“... та й за тиждень не перейдеш його держави. Знаєте, робили тїй великій пани з королем, що хотїли, так усї городи й пригороди пороздавав їм король то на староства, то на волости. Та й з такимиж то, кажу, дуками батьки ваші справлялись“.

Оттак як зачне оповїдати, мов із письма беручи, сива голова, то судня рада й про свій суд забуде.

— „Ну якже, як отбивались наші зпід лядської кормиги?“ — питають молодші.

— „Ге, як! Біг нашим помагав. Ляхи-та недоляшки думали, що, як притопчуть козака, або посполитого, то й лежатиме. мов хворостина на греблі; мали вони нас за скот не-

змислений. А наш брат, сірома, у своїй драній свитині, що день, що день, що ніч, з плачем зове на поміч Бога. Ляхи та недоляшки тонуть було у перинах, пють, гуляють, а наш брат, як той невольник до отця-матери, озивається до Бога, перед Богом душу сврю, як горющу негасиму свічку, ставить: тимто й не слабło наше серце, тимто ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь по всяк час помагав нам !“

Да оттак гуторить-гуторить сільська громада, та й зачне ту Хмечьнищину до свого часу прикладувати, зачне перебірати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чогото так на Вкраїні стало, що в одного ні ґрунта ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назоветься, за всю осінь не обореться. От инший тут знов прийме річ, та й піде про займанщини викладовати: „Як слобонили наші з Божою поміччю од Ляхів Україну, так тогді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна і обща. От і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи та під села; а там уже під свої двори, хутори та левади. От би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предкувіку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. „Які вони,“ кажуть, „козаки? Їх батьки та діди з роду козацтва не знали. Зробимо перепись, і хто козак, той вольность козацькую матиме, а хто

пахатний хтестянин, той нехай свого діла гледить!" Зчинилась була буча немала; поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледві покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму коні збройно до обозу могли виїзджати, тії zostались козаками і до леестру козацького записані; котріж ходили піхом, так zostались у поспільсстві (опріч' міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових¹⁾, або на магістрацьких, та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсусідками, а інші zostались козацькими підпомошниками, що двадцять, тридцять чоловік одного козака споряжають. Сіб то може й собі, як от і ми, козацької вольности пошукали, колиж не сила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалось. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник, або військовий старшина, до гетьмана: „Благослови, пане гетьмане, заняти займанщину!“ та й займе, скільки оком закине, степу, гаїв, сіножатеї, рибних озір, і вже се його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирай ся. Знов прийде сотник, чи осаул, чи там який хорунжий полковий, до полковника: „Благослови, батьку, заняти займанщину!“ — Займи, синку, скільки конем за день обідеши“. А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає, або

1) Рангові ґрунти — привязані до ранги!

ограничить кляками¹⁾ та вже й не суньсь туди наш брат; де забє на болотї палю, там уже ти млина не будуй: сам він, або його діти збудують. Оттакто, братці, оттакто, діти, тії багатирі, тії дуки-срібляники з голоти розплодились! У Хмельницину рідко який шляхтич зачепивсь на Вкраїні, приставши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували у гетьмана батьківщину або материзну: а більш сього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже инший і забув, із чийм батьком разом до війська у сіромязці йшов. Той же zostавсь у вбожестві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускорчив, а далї займанщину заняв, свиту гаптує, а ми сімряги мовчки латаємо, Оттакто, братці! оттакто, діти!“

А Шрам з боку слухає-слухає, та не знає, що вже тим навісним речникам казати.

— „Нічого й річей дурно тратить,“ — думає собі. „Тут, бачу, довго хтось поравсь а не більш, як оттії прокятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тодіж і Бог благословив против гордих дуків та беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користи роздуває старе огнище. Темний люд закарбовав собі в голові кармазини та нашийники, так тепер тільки тюкни, він по готовому слїду безумнії речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тимчасом до свого добіраєть ся! Велика буде милость Божа, як ми його подужаємо!“

---

¹⁾ Кляк — палъ.

ГЛАВА ДЕСЯТА.

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовничого хутора, що стояв трохи у боку од Ніжєня, серед гарної дубової та липовсї пущі.

Подїзджаючи мимо ковалєву хату (у пущі жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізнивсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пон Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи конєві під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— „Ужеж,“ — каже. „я тобі дам за сї пісні! добравсь тепер я до тебе!“

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— „Ось,“ — каже, „лихо велике! Хиба нєльзя вже й заспівати:

Ой ти, старий дідуга,
Ізогнув ся як дуга,
А я, молоденька,
Гуляти раденька...?“

Чоловік справді вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— „Ось постой,“ — каже, „суча дочко, дай мені тебе за космаки піймати: я тобі покажу свою старість!... Смій ся, смій ся! за-смієш ся ти в мене на кутні¹⁾!... Моргай, моргай! ось як моргну тебе, то й ногами вкриєш ся!“

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона: „Оддиш бо трохи, Остапе! бач,

1) На кутні зуби сміяти ся — плакати.

як засіп ся! А я тобі заспіваю другої, коли сії не вповодав.“

Тай заспівала, танцюючи кругом, та плещучи в долоні!

Колиб мені або так або сяк,

Колиб мені запорозький козак,

Тоб він мене сюди-туди повернув!

Тоб він мене до серденька пригорнув!

— „Е, так он якої ще!“ — закричав чоловік. „Ужеж тепер від мене не влизнеш: Тото я бачу, що Запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напиться! а в їх не вода на думці!“

Тай почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігав круг Шрамого коня, та ще більши його дратує.

— „Згиньте ви к нечистому!“ — каже Шрам: „дайте мені проїхати!“

— „Деж мені, пан-отче, дітись?“ — каже жінка, „Він мене вбє, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.“

— „Сором тобі,“ — сказав тогді Шрам чоловікові, „сором тобі із сивими усима, та блазнем себе являти!“

Коваль тогді розшолонав, перед ким він єсть, уклонивсь пан-отцеві, та й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогопом на жінку, а вона йому регочучи показала дулю.

— „Чи дома пан осаул полковий?“ — поспитав у неї Шрам.

— „Та дома!“ — каже. „Там усе з Запорожцями бенкетує.“

— „Як? Івинтовка з Запорожцями?“

— „А чомуж, пан-отче? Хиба не знаєте,

що Запорожці тепер перші люде в світі? Кажуть, подаровав їм цар усю Україну“.

— „Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка за такі речі! — крикнув з досади Шрам, та скорійш і поїхав од неї.

— „Сіль тобі на язик, печина в зуби!“ — оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'янька.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши Божого Чоловіка.

— „Оттак“, каже, „дїду! не схотїв їхати зо мною, та перше мене тут опинився!“

— „Е та се Шрам до мене говорить! — каже Божий Чоловік.

— „Як отсе тебе Господь сюди занїс?“ — питає Шрам.

— „Та от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жадною мірою, та отсе й під Нїжень затагли“.

— „На-щож ти їм тут здав ся?“

— „Оставили на мої руки товариша. За-недужав у їх курінний. „Одходи нам, батьку, сього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника“. Так отсе живу тут тай няньчусь із ним, як із дитиною: то співаю йому, то що. Здобувсь добре сїромаха. Той самий, що з твоїм Петрусем ісчепивсь“.

— „І отсе тобі одогрівати таку гадюку!

— „А чомуж? менї усї ви рівні; я в ваші чвари, та свари не мішаюсь“.

— „Иродова душа! — каже Шрам! „трохи менї остатнього сина не спровадив на той світ!“

— А що бак тзій Петрусь? — як ма-
еть ся?“

— „Тут ізо мною. На-силу бідний на-но-
ги ізнявсь“.

— „Так ви отсе в Ївинтовки гостьовати-
мете?“

— „Хто в Ївинтовки, а я поїду просто до
Васюти“.

— „Не застанеш ти Васюти в Ніжені;
поїхав, кажуть, у Батури на раду“.

— „На яку раду?“

— „Хтож його знає, на яку! Усе мабуть
про гетьманство клопочеть ся, так от ізозвав
раду ще в Батурилї“.

— „Так і Ївинтовка там?“

— „Нї, мабуть йому не треба Ївинтовки
до сього діла. А то чомуб не зозвать ради у
своєму столечному місті? Та цур йому! Що
нам до того? Прощай, пан-отче, не держуй
мене“.

Та з сїм словом одвернувсь і пійшов со-
бі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих
воріт пана Ївинтовки.

Будинки в сього значного козака були не
Череваневих: гонтова криша височенна, у два
пята; а в кришні вікна повироблювані, і рі-
заною мережкою скрізь гарно облямовані.
Зверху кришні по різках шпилі, а на верх
коміна вертить ся по вітру залізний півень.
Панський будинок був. А посеред двора в Ївин-
товки стояв стовб, і в стовбу усе кільця, то
залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що про-
стий козак або посполитий вяжи коня до за-
лізного; а хто значний козак, то до мідного;

як же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулася до Шрама, та й каже сміючись: „Не дурнож мабуть у мого брата жінка княгиня: у його все не по нашому“.

А Шрам понуро: „Се вже так: дьогтяр і смердить дьогтем. Коли взяв Польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме“.

Як ось, тільки що наші візджають у ворота, аж пан Гвинтовка вертаєть ся з польовання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним їдуть козаки, трублять у роги, та ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— „Еге, добродійко!“ — каже Шрам Черевчниси: „та твій брат справді, бачу, у пани пошив ся! Коли козак водив хорти за собою на мотузках?“

— „Се ще не диво“, — каже Череваниха; „а диво, що он якого звіря впольовали!... Як ся маєш, як живеш, пане брате?“ — закричала до Гвинтовки. „Привітай лиш нежданих гостей“.

— „І жданих, і давно званих!“ — каже Гвинтовка, під'їзджаючи до ридвана. Чолом, кохана сесто! чолом любий зятю! чолом, панно, небого! Е, та хтож отсе ще з вами? Невже се пан Шрам?“

— „А кому ж би була нужда,“ — каже Шрам, „забиватись сюди аж із Паволочи? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги“.

— „Ну, вже такої радости я й не сподівався!“ — каже Гвинтовка. „Настую, Настую серденько!“ — крикне, обернувшись до бу-

динка: „вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!“

У дверях з будинка показалаь господиня. Ще була молода й хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що се не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й по-стать, тай українська одежа якось їй не припадала. А гарна, чорноброва була пані.

— „Княгинє моя! золото мое! — каже їй Гвинтовка: „привітай же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять: а ось високоповажаний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Вкраїні і в Польщі.“

Княгиня зійшла з рундука на зустріч гостям, веселенько* всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож виїзли з ридвана, щоб привітатись із своєю вельможною родичкою. Оглядають тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі як крикне не своїм голосом: „ридван!“ та й упала без памяти.

Усі засмутились; не знали, що се з нею сталось. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— „Ге! не дивуйтесь,“ — каже, „бгатті: ридван сей узяли під Зборовим, а в ридвані сидів князь із княжам. Князяж погнали Тата-

ре до Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись кіньми затоптали.“

Княгиню тимчасом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, та, мабуть почувши, що сказав Черевань аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— „Бач, лядське кодро!“ — каже тогді скрізь зуби Гвинтовка, „Я думав, вона вже забула прежніі норови, аж мабуть вовка скілько хоч годуй, а він усе в ліс дивити меть ся!“

— „Га-га-га!“ — засміявсь Черевань. Хибаж я тобі не казав: Ей не бери, бгате Матвію, Ляшки: не буде тобі з нею щасливого життї!“

— „Цур йому!“ — каже Гвинтовка. „Годї вже про се! Просимо до господи, дорогїї гостї. Ви чорти!“ — гукнув Гвинтовка на свої слуги „чого стоїте поторопівши? Однесїть панїю в покої.“

— „Скажи, Бога ради, — спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлицї: „що отсе за дикий звїр із рогами показавсь у нїженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші дїди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турами по дніпрових борах, а на такого тяжконогого звїря, ще зроду нїхто не польовав.“

— „Инший,“ — каже, „пан-отче, тепер час. инші й звичаї. Сугаки, та тури їли одну траву, а сей тяжконогий звїр перегризає дуб і всяке дерево, при самому коренї“.

— „Га-га-га!“ — засміявсь веселий Черевань: „се вже, бгатїку, спражня загадка“.

— „Он, бачите“, — каже Гвинтовка, „їдуть

у двір, познімавши шапки, нїженські кушнірі та салогуби? Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а пійди поговори з їми в маїстраті: там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із висхлою печаттю!“

— „Та щож тобі заподїяли сї добрі люде?“ — питає Шрам.

— „Справді, що добрі! — каже всміхнувшись Івинтовка. „Колиб ти почув, пан-отче, як сї добрі люде на городову старшину з Запорожцями похваляють ся! Запорожці тепер з міщанами як рідні брати: пють, та компонують укупі, як би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає“.

— „Та подождиж, пане брате“, — каже Шрам: „а тиж сам чия сторона?“

— „Отсе ще!“ каже Івинтовка. „А вжеж гетьманська“.

— „А чогож ти водиш ся з Запорожцями?“

— „Хто се тобі сказав?“

— „Хтоб ні сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан“.

— „Плюй ти, пан-отче, тому в вічи! Щоб отсе я, будучи паном на всю яубу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!“

— „Так, так“, — каже собі скрізь зуби Шрам! „бачу вже я добре, що ти пан, хоть і не кажи“.

А Івинтовка глянув у вікно та й гукнув на свої слуги: „Хлопці! бийте вразьких лича-

ків по гамаликах!)! женіть батогами з двора Хамсве кодро!"

— „Ка'зна що, бгате!“ — каже Черевань: „хтож таки християнина, наче собаку, проганя сд порога!“

А Шрам не витерпівши додав: „Так робили тільки пани Ляхи, та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?“

— „Як отсе так?“ — крикне Гвинтовка.

— „Так, що твої речи і звичаї годились би й звірю Єремі“.

Почервонів як мідень Гвинтовка.

— „Батько!“ — каже: „од одного тебе я стерплю такі речи, не проливши гарячої крови! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!... та нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я по всяк час виняти за Україну шаблю один против десятих!“

Та й виняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сїдало, і тільки на сволюці скрізь вікна червонїло.

— „Ну, ну, угамуйсь,“ — каже Шрам: „хибаж я тебе не знаю? Мало чого скажуться під гарячу мінуту? Не все, кажуть, переймай, що по водї пливе“.

А сам собі подумав: „І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтности?“

— „І справді,“ — каже Гвинтовка, „припалож мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! давай лиш козакам вечеряти!... Помиливсь ти, пан-отче,“ — каже знов до Шрама, „дуже помиливсь, сказавши,

---

1) Гамалик — карк.

що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її оказачив. Диви ся, не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми Ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє золото! чи ти спиш, чи не чуєш? вечеряти козакам пора!“

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хотьби вона була сто раз княгиня. І так, як мертва нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого Турчина служить і тремтить, і низко покланяється, так і та нещаслива княгиня, догожаючи своєму чоловікові, низко вклонилась гостям і почала застилать стіл білою скатертю. А рукиж то білі, ніжні, засукані по хазяйськи по локоть, здають ся чистішими од скатерти, і ніжнішими од миткалевих¹⁾ рукавів, — сияють скрізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком на дворі. Чи на теж то вони викохані, випестовані, щоб, покинувши високі князкії замки, застилать стіл козакові?

— „Не честь, не слава хиба козакам,“ — каже господар, глядя на неї, „що в їх такії слуги? Сестро, небого, прошуж до гурту. Сідайте тай не клопочітесь у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługую-

1) Миткаль — перфаль.

ватиме горда польска пані, високоіменитая княгиня!“

А Череваниха каже: „Ридван наш так ізлякав твою господиню, що колиб їй у добрий час мовити — чого не сталося із переполоху. Можеб ізмить її свяченою водою, та нехай би наділа сорочку пазухою назад?“

— „Е, сестро!“ — одвітує Гвінтовка: „мій голос підніме її і з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, та ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювалиж колись під лядську дудку“.

Хтоб то зміг розказати, що на ту пору діялось не серці в бідної княгині! Мабуть привикла вже небога до такого глуму; уже й не плаче й не здихає. Слухає тее гордованне од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тільки часом здрігнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— „Боржій, боржій, жінко!“ — покрикує на неї Гвінтовка: „докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай там якої-небудь настойки, чи запеканки, тільки такої, щоб і старе молодшало.“

Принесла княгиня й запеканки, почала гостей шанувати. Мусіла перше випити чарку сама, і тогді вже стала гостей обносити.

— „Пийте тепер безпечно, дорогії гості,“ — каже господар! „Ляшка вас не отруїть.“

„А од їх роду — не во гнів твоїй жінці — се іноді й станеться,“ — каже Шрам. „Можеб і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватався із Ляхами.“

— „Бач, моє золото, які твої земляки!“

— каже Гвинтовка. „Хвали Бога милосердно-го, що я тебе слобонив од їх. Хоть може мої липові світлиці й не те, що княжецькії замки, так хоть поживеш-між православними християнами; усе таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед Бога!“

— „Так чи по нашомуж вона молиться?“ — шепнула Ченеваниха братові.

— „Оттак, сестро!“ — одвітує той голосно: „не вжеж ти думаєш, що я мав би католичку за жінку? Уже не знаю, що там у її в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, хрестить ся по нашому. Перехрлстись, моє золото!“

Княгиня перехрестилась, як дитина, і щото! бач ся, нічого не заважають слова, а Леся, та й сама Череваниха, на-силу змогли дивитись без сліз на ту нещусливу невісту. Так, як бідний горобчик попадеться ся у руки хлопцям, та й не знає, за що над ним знущають ся, а тії йому виспівують, як Жиди Христа мучили, крутять та підкидають у-гору: так ся безталанна княгиня попалась між козаки; і що там тії князі, сенатори та великі пани робили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посідали за стіл, і Шрам поблагословив страву, як ось хтось одсунув з-надвору кватірку і гукнув на всю світлицю: Пугу!

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь-замішавсь, та й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов: „Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустить доброго чоловіка. і в хату?“

— „Просимо, просимо, пане добродію!“
— каже Гвинтовка. „І сіни й хата перед тобою настїж“.

— „А собакиж у вас не кусають ся?“

— „От славно! а на щож співають:

Запорозький козак

Не боїть ся собак?...“

— „А кішки в вас не дряпають ся?“

— „Бог з тобою, добродію!“

— „Тепер чорт-зна як стало на Україні!“

— каже, усе таки за вікном, голос: „наш брат не у всякі двері сунь ся“.

— „Коли не у всякі“, — каже Гвинтовка, „так у мої і о півночі можна“.

— „Пане Матвію!“ — озвав ся тогді до його Шрам: „так отсе ти так не братаєш ся з Запорожцями?“

— „Е, добродію мій!“ — каже, зачервонівшись з сорома Гвинтовка. „Запорожець Запорожцеві не пара. Се батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з їм ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і перемішалось, що на-впростець нікуди не проїдеш. Утремо ми Запорожиям носа, як колись візьме наша, а тепер, поки що, треба гладить за шерстю. Вони бо в царя велике пошанованнє мають і чого хочуть, усе одержують“.

— „Не їздить же нам, пане брате, із тобою одним шляхом“, — каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих сімрягах, а сорочки чорні, як со-луха. Та господареві мабуть на сей час було байдуже, що неодягні гості: забувши й своє

панство, зустрів батька Пугача з таким привітанням, мов той у найдорожших кармазинах.

— „Прожуж“, — каже, „за стіл до громади“.

— „Не сяду!“ — каже Пугач, стоя серед світлиці.

— „Чомуж не сядеш?“

— „Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.“

— „Про яких се ти добрих людей говориш?“

— „Та хочби й про тих, що за віз хвосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.“

Увійшли міщане в світлицю тай стоять у порога.

— „Ну, скажи“ — каже батько Пугач: „за що ти в їх воли забрав?“

— „Щоб не рубали гаю, от защо!“

— „Та воишж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городотому!“

— „У городовому, батьку! у городовому, пане!“ — загули міщане, кланяючись то Пугачові, то Гвинтовці.

— „От славно!“ — каже Гвинтовка: з якогож се часу моя займанщина стала городовим гаєм?“

— „Та се, пане“, — одвітують, „по твоєму вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша Біг зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав Ляхів та недоляшків з України, то зараз і дав нам привелей осягти під городом поля, гаї і сіно-

жати, які самі улюбимо. Ще й доси є знаки, що позначили наші бурмістрове“.

— „Та се то ми знаємо“. — каже Гвинтовка, „що ви того тільки й пасли, як би вхопить що найкрасчий шматок із козацької здобичи! Козакам було то, ді не до займанщини; козаки тогді бились із Ляхами понад Случчю, понад Гориню, та топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмістрами давай викроювать що найкрасчі поля, та сіножати! Се то ми знаємо! Так отже ні! козацький бунчук переважить бурмістерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я йго рукою займав собі займанщину, скільки за день конем обїду. Цілий день не вставав я з своїми з коня і тепер нехай ніхто не говорить, що се не моє добро!“

— „Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача“. — каже поважно січовий дід. „Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщане дечим і поживились од козаків у польську заверуху, та вжеж і козаки почали тепер нагинати їм шиї, справді по шляхетськи. Засївши в їх маїстратї, в ратуші, старшина козацька орудує їх війтами, бурмістрами і райцями, як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тількиж не обижай добрих людей, верни їм їх воли“.

Помовчав трохи Гвинтовка, та глянувши на Шрама, й каже: „Ні, нехай шукають їх у бурмістрів, що поробили в моїх гаях прикмети, а я докажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба нам сім безшабельним гевалам збить трохи пихи“.

— „Ох, швидко сі гевали зроблять вас гамаликами!“ — сказав тогді батько Пугач. „Не допоможуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з своєю пихою, та й не каєтесь! Дітки мої!“ обернувся до міщан: „плюйте ви й на його гординю й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро десятицею“.

— „О, спасибіж тобі, батьку, що хоч ти за нас уступив ся!“ — кажуть міщане. „Просимож до нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої простацької господи. Прощай' пане князю. Прийде й на нашу улицю празник“.

— „Потривай, пане добродію“ — каже Ївинтовка: „я не хочу сперечатись із тобою через личаків. Нехай беруть воли к нечистій метері, а ти оставайсь вечеряти“.

— „Не до вечері тепер нашому брату“ — одвітовав Пугач. „Будуть хутко наші сюди під Ніжень. От їдуть уже царські бояре; ми їх до Переяслава не пустимо. Гарний городі Ніжень для чорної ради. Так не до вечері вже нам тепер“.

І не дожидаючись одповіді, насунув шапку та й потяг із хати. Міщане за ним,

А Ївинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні в сїх. ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив його. Отже ще таки хотів замазати щілку то козацькими восклицаннями — на се був дуже здатен — то лестивими привітаннями; та вже Шрама нічим не зозважив. Насупивши брови, сидів старий за вечерою; а другі гості, бачивши, що він такий похмурний і собі сиділи мовчки.

Узяла Ївинтовку досада; напавсь на бідолашну княгиню. А княгиня, не сідаючи за

стіл, усе холила слідом за дівчатами, що подавали до столу страви. Жадна страва не прийшласть йому до смаку: усе не так, усе йому на лядський лад приправлено. Давай коренити Ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розглятовавсь, аж тремтить уся, що за билина од вітру. Порядкує, і сама не знає, що куди і до чого; далі якось зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки, та й розлила по всій скатертї.

А Гвинтовці мабуть аби найти приключку. — „Чортова кров“! — крикне так, що аж вікна затремтіли, тай пхнув од стола княгиню. Бідна так і брязнулась об землю.

— „Гей! чорти!“ — крикне Гвинтовка на свої слуги. „Візьміть ік бісовій матері сю лядську пдгань!“

Вибігли кївчата з кімнати, підняли та й повели з світлиці свою панїю.

Черевань поглядував на Шрама, що то він тепер скаже: а Шрам сидить понурий, буцім нічого й не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тільки господа-реві, що завтра рано на зорі поїде в Батурин, а Петра оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його з хуторі. З тим і порозходились на спочинок.

ГЛАВА ОДИНАДЦАТА.

Уставши вранці, пійшов Петро у станю, а на станї вже пац-отцевого коня й немає:

ще до світу махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не взяв.

Тяжко було на серці моєму Петрові. Одна думка усюди його проводжала: жалковав на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його бай-дуже; далі скількото перегоріло у його в серці огню од того нескazanного жалю, що инший перед його очима взяв та й веде її до вінця а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, та треба розізнатись на-віки. А Боже мій милий як би то й назвати тее щастє, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Такто вже тому бідному козакові любощі очі затуманили, що здавалось, тільки там де вона, і сонце сияє, і Божий мир красен; а без неї усюди тьма і пустня.

Инший то можеб не вважив, що пан-отець не благословить і що вже вона заручена другому; махнув би може з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, та й насміявсь би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустить у голову. Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж пан-отця на вік преогорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його инша була думка; умислив собі, послі пан-отцевої смерті, йти на Запорожже та, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи пліндровати і жизнь свою по рицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що, уложив собі од Лесі яко мога одбігати, і на самоті перемогать тії нещасні любощі. Тимто й те-

пер, походивши, посумувавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несуженою дружиною, а пішов своїм звичаєм блукати по пущі, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов вузьенькою стежечкою, і як ні звертав свої думки, то на пан-отця, де то він обертається, то на тревогу по Україні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, колиж виходить на лощину¹⁾; гляне — кінець лощини ізза дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так диму-низу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивить ся Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалеки. Вже він хотів звернути на бік, щоб не тревожити дурно чужих собак; колиж гляне — іде супротив його од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода, чорнява дівка. А чоловікові тому мабуть і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку тай каже: „Та ну, Настусю, к нечистій матері! що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!“

Як же здивовався Петро, познавши Кирила Тура! (бо се він самий і був). І, дивне діло! так йому зрадів, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадовався; привітався так, як із давнім приятелем.

— „Поздоровляю“, — каже. „по ліках!“

---

¹⁾ Лощина — поляна.

Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на Божий мир. Та й сам я — мовити правду — не хотів би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапить ся вдруге так гарно вкластись спати“.

— „Не знать що-ви говорите, братіку!“ — каже йому дівчина, дивлячись любязненько йому в вічі, і ще таки держучи його за руку.

— „Мовчи, бабо!“ — сказав Кирило Тур. „Ваш брат у сьому не тямить сили. Вам жизнь издається ка'знає чим. Хата, піч, подушки отто вам і все щастє. А козакові поле не поле, море не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... та чи з тобоюж про сі речі вести розмову? Я вже, братіку“, обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, „покидав зовсім сей світ, набитий бабами та всякими химерами; уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти у далеку дорогу; так щож? учепились за мене добрі люде і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти! Їм здається, що й нема вже в Бога нічого красчого на отсю мизерну жизнь: а от, у кого товку є хоч за шеляг, то всякому, скаже, що вона нестоїть ніякогісінького жалю!“

— „Скажиж мені“, — перебив його мізкування Петро: „як отсе ти опинивсь на сїм боці?“

— „А так“, — каже, „що взяли добрі люде тай давай няньчити, сповивати, купати, наповать усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба! І кудиж утрапили? якраз у хату до мєї матери! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от.

як бач, ніяким побитом не одкараскають. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що медведяб за ухо вдержав. Колиб не Божий Чоловік, то довелось би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки инколи душу козацькою піснею, та й на Божий мир дивить ся по людськи“.

— „А побратим же твій де?“ — спитав Петро.

— „Побратимові“, — каже, „моєму тепер до волі діла. Хочемо задать перцю городій старшині, так шатаєть ся по всіх усядах наче ткацький човник по основі. Напили братчики нам добру основу; витчуть нам таку сорочку, що ні руками ні ногами не повернете“.

— „Слухай, брате“, — каже Петро: „коли казати, то кажи ясно, а не загадками“.

— „Кажи йому ясно!“ — засміявшись мовив Запорожець. „Який тепер чорт скаже тобі що небудь ясно, коли звід-усюди нахмарило? Вияснить ся вам хиба тогді, як заторохтить грім, та заблискає блискавиця. А вже до сього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші і кош заложили. Сьогодні тривай, чи й сам Іван Мартинович не прибуде з атаманнем, а к завтрьому ік ранку щоб і бояре царськії не надіхали. Чорний люд збіраєть ся під Ніжень, як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини...“

У Петра од таких річей аж мороз пійшов поза шкірою. Перш усього подумав він про свого пан-отця, і вже хотів був бігти до хуто-

ра, щоб його сповістити, та згадав що панотець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб якнебудь і їй в козайких чварах не досталось; а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під сей каламутний час, у-друге не вкрав її, так як у Києві. Щож тут чинити...? „Заведу про неї річ із Запорожцем!“ — тай натякнув про Лесю.

— „Ге-ге-ге!“ — каже зареготавши Запорожець. „Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені здавалось, досить пустить чоловікові з пів-ведра крови, щоб одумавсь; аж мабуть ні! мабуть вас няньки вже змалечку загодовують такою кашою, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнуть до баб!“

— „А ти, вразький прудиусе,“ — каже сміючись Петро, „невжеб то занедбав дівчину, що бивсь за неї мов скажений?“

— „Пху!“ — аж плюнув з серця Запорожець: „став би я тепер думати про таку пакость! Один тому час, що чоловік іскрутить ся. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то їй-Богу — от велике слово їй-Богу — усіх оддам за люльку тютюну!“

Полегшало в козака на душі. — „Ну кудиж,“ — каже, „отсе ти ідеш?“

„Та от бач, Божий Чоловік звелів мені прохожуватись по пущі, а баби мої... се сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що бач Черевань?“

— „Тут із нами у Гвинтовки,“ — каже Петро.

— „Так ми з тобою сусіди,“ — сказав Запорожень, „Ну, братіку, будемо ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер мирно хоч одна душа на Україні. А поки що, ходімо лиш у хату та поснідаймо.“

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печи стара мати: пекла млинці на сніданне.

— „От і моя ненька старенька“ — сказав Крило Тур, та й каже матері: „Коли хоч, нене, знати, що се за козак, так се той самий, що разом нас із ним нашпиговано під Києвом“.

А Петрові шепче на ухо: „Я не скажу їм, що не який враг і нашпиговав мене, як не ти: а то дивитимуться на тебе бісом. Сі баби нїяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатись на всі заставки, а завтра гуляти в купі по братерськи. Не знать, як дивлять ся на Божий світ. Сказано — баби“.

Стара няня була радесенька, що в сина трапись знакомий гість, і зараз почача його трактовати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків, сала кусок положила на кружечку, і мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчавківки достала з полиці.

— „От як мене втішив на старість Господь милосердний!“ — каже до гостя. „Не думала я вже бачить до віку свого сінка, свого ясного сокола!“

І обняла Турову голову, і поцілювала його в чуприну.

— „Годі, годі, мамо!“ — каже Запоро-

жець. „Тиб, здаєть ся, тільки й робила, що наньчилась із мною. Я вже й так боюсь, щоб через тебе товариство мене не одцуралось. Скажуть: Іди собі геть; нам таких маміїв не треба!“

— „А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?“ — сказала мати.

— „Панї матко!“ — крикне на неї Запорожець: „не давай волї язика, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хатї ще хоч пів-дня! Як можна узивати проклятим славне Запорожже!“

— „Щоб воно тобі запалось!“ — каже скрізь сльози мати: „узяло воно в мене, паче сира земля, чоловіка — не знала я щастя замолоду; а тепер візме ще й сина — не дознаю я щастя й при старости лїт!“

— „Ну, що ти вдієш із сіми бабами!“ — каже засміявшись Кирило Тур. „У їх щастем зоветь ся чорт-зна що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то може погеселїйшаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Кутї. Правда, й туди нашому брату все одно дзусь! так я сам іногді до вас навідаюсь, та часом ще й гостинця привезу“.

— „Не треба менї красчого гостинця, як ти сам, сину мій коханий!“ — каже мати.

— „Чому не Маруся!“ — одвітує Кирило Тур. „Так не для баб же создав Господь козака. Є в його щонебудь красче робити, ніж сидїти оттут та втирати млинчики. А млинці важні! нічого сказать, важні млинці!“

Тільки що се сказав, як ось під вікном затупотять конї. а хтось у вікно по запорозьки: *Пугу, пугу!*

Жінки обидві так і затремтіли. Уже їм те

в-первинку було се Низсве пуганнє, тількиж ніколи не було їм так страшно.

— „Ох, моя матінко!“ — крикне Кирилова сестра: „чогож се мене такий страх ошиб? Хто се такий, мій братіку?“

А Запорожець їй поуро: — „Се вже, сестро, приїхали по мою душу“.

— „Ох лишечко!“ — заквилила мати. „Щож отсе ти сказав, мій синочку!“

— „А ось“, — каже, „добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась“.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— „А здоров, вражий сину!“ — так привітав кошовий дід Кирила Тура. „Як ся собі маєш? Добрих послав тобі Господь гостей, та чимто їх уконтентуєш? Прощайсь лишень, дияволів сину, з матірю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтати-меш!“

„Батечки мої, голубчики!“ — крикне злякавшись Кирилова мати: „щож отсе ви з їм хочете робити? Не зоставляйте мене сиротою на старости, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!“

А батько Пугач на неї й не дивить ся, та знов до Кирила Тура: „А що, вражий сину! зопявсь уже на ноги? одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш до коша на розправу. Ти думаєш, ми дурно насипали Божому Чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! плюгавець! загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що нарсбив товариству! Убирайсь лиш, газпедський сину! сідлай коня! Тебеб треба, взявши за шию, вести до обозу на верйовці,

як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в остатній раз на кони!“

Ні живі, ні мертві, слухали такі речи матери й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устромив у серце, повалились на землю тай припали до ніг батькові Пугачові, та плачуть же то гірко та молять, щоб не однімав у їх остатньої радости.

— „Гетьте к нечистій матері!“ — крикне жостокій Запорожець. „Якого біса лазите передо мною? Не я над їм суддя: усе товариство з їм правувати меть ся!“

Тогді Кирило Тур піднявсь ізза столу тай каже веселим голосом: „Ка'знає що робиш ти, батьку! Хтож таки лякає так жінок! Ажеж і в тебе, тривай, була матери: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш, та підкріпляйтесь, чим Бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнусь тай поїдемо. Мамо, сестро! годі вам незнать чого убиватись! Хиба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жартує так по ведмежи, що иншого й до сліз доведе“.

Не знали сердечні, чи няти, чи не няти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивлять ся мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоть словечка м'якшого, чи не всміхнеть ся до їх. Ні, білі його брови страшно насупились. Попустивши вниз сивий, довгий ус, поглядовав він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає. — „Чогож.“ — каже, „ви поторопіли? Батько пошуткував, а в їх уже й душі не стало. Дайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную

постей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною казаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура! А ще просять зостать ся з ними жити. Що за життя козако-ві з такими плаксами!“

Батько Пугач сів за стіл, поблагословивсь та й почав уплетать млинці. Кивнув на чуру, а чура сів коло його, та й принявсь за сніданне.

А Кирило Тур вийшов із хати і почав грати свистом свого коня з гаю. Кінь пас ся на волі округ хати. Розумна була животи-на: зараз прибігла, зачувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю, та щоб заспокоїти пані-матку, що мовби то вйот-то на думці нема нічого смутного, ідучи мимо вікон завів козацяку пісню, повним та розло-ним голосом:

Ой коню мій, коню! заграй підо мною

Та розбий тугу мою;

Розбий, розбий тугу по темному дугу

Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати доб-рої пісню: вона ще більш завдала туги старій козацькій неньці. Покинувши дочці своє по-раннє коло печи, сіла сердечна мати кінець сола, та так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи помякшало.

— „Не плач, нене: дурно сльози тра-влять,“ — сказав батько пугач.

А Кирило, ідучи знов мимо вікна, співає ту пісню, та таким же то смутним оддавсь час у хаті йбо голос!

Ой згадай мене, моя стара нене,

Як сядеш у вечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні
Та нема од неї вісти!

Сковорода перевернулась і покотилась на долівку в Кирилової сетри. Кинулась бідна голубонька до матери, обняла та й заголосила: „Матусю, моє серденько! а щож ми тогді в світі робитимем, як не буде в нас Кирила?“

А та безталанва за слізьми й світу Божого не бачить, і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що тиб сказав — він на весілля прибравсь. Глянувши на сей плач та обнімання, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив, тай каже: „Ну що ти з сіми бабами чинитимеш? і поране покинули! Уже правда, що тільки нагадай кої смерть! Щож? хиба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам румати: ну де в біса дінусь, вернусь іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!“

— „Ну лиш підперізуйся“ — каже батько Пугач: „я довго ждати не буду. А ти що за чоловік?“ — обернувся до Петра.

Той мовчки дививсь на все, що перед ним діялось. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— „А!“ — каже: „син того нависголового попа, що мішаєть ся не в своє діло! Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартянович уже під Ніженем; навчить він вас паисвати та гетьмановати!“

Знайшов би Петро, як одвітовати мужиковатому січовому дідові, якби коли перше а тепер довга хвороба охолодила йому кро

що мусів він лучче замовчати, ніж ізмагатись без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягсь Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помоливсь до образів, подякував за хліб за сіль, тай пішов з хати.

А Кирило Тур уклонивсь матері, та й каже веселенько: „Прощай, матусю! прощай сестро! Прощай і ти, брате!“ обернувшись до Петра, та й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалось, що бачать його уже востаннє: кинулись за ним, хотіли хоть обняти його на прощання, а він скочив на коня, та й почав його крутить та кидать на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопить коня за поводи, або за стремена.

— „Колиж тебе, брате, ждати нам у гості?“ спитала сестра.

А він їй:

„Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості“.

Та стиснувши коня острогами, і помчавсь од них наче той вихор. За ним повіявсь і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату та й заголосили, наче по мертвому.

— „Не вбивайсь, пані-матко,“ — каже тоді Петро: „може ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило може хутко й вернеть ся“.

— „Як виросте трава на помості“, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— „Голубчику мій!“ — сказала Петрові стара Туриха: „зроби ти мені нещасливій ма-

тері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих Запорожців, та подивись, що вони з ним робитимуть. Ох, мабуть він провинивсь перед товариством! а в їх нема ні крихти жалості. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі“.

— „Добре“, каже Петро (жаль йому було сердечної бабусі): „пійду“, — каже, „немов принесу вам потішну звістку“.

— „О, поможи, тобі Господи!“ — кажуть разом обидві, та й випровадили його з молитвами.

ГЛАВА ДВНАДЦЯТА.

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Йвана Мартиновича (а він стояв конем у Романовського Куті). Зробила той кут якась річка самотека, павши у річку Остер¹⁾ у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами; вони й місто скрашнали, і холодек запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки почув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче, аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралось люду нечисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позходились грабувати Ніжень, як приобіщав їм Бруховецький. Обідрали кругом у чорних сорочках: мабуть самі бурлаки та

1) Остер — притока ріки Десни.

гольцяпаки, що, не маючи жадного притулку, служили тільки по броварях, по винницях¹⁾ та ще по лазнях грубниками. У иншого сокира за поясом, у того коса на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що то воно єсть отся купа голоти.

Поміж людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси²⁾ з медами та з горілкою, вози з мукою, салом, пшоном і всякі припаси. Усе то настачили, уседствуючи Івану Миртиновичу, нїженські міщане, за те, що, каже, не знатимете під моєю булавою жадного козака або козацького старшини над собою паном: усі будемо рівні. (Добре він порівняв Україну!)

Нїхто нї в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля — роби, що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печи, запалили огні. Тут у винницькій кадці місять тісто троє разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровецьких казанах варять на таганах³⁾ та на катрягах⁴⁾ кашу. Дим, наче хмара, ходить понад головами. Інші тільки те й роблять, що порають ся коло бочок та почтують усякого, хто стоїть або йде мимо, а инші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викикують: „Іван Мартинович, батько наш любий!“ Зніме в гору в одній руці парку чи кївч, а в другій шапку з голови,

1) Винниця — горальня. — 2) Ширітвас — дивана.

3) Таган — триніг. — 4) Катряга — ковчег.

та й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побиваєть ся за людським щастєм.

А тут кобзарі швендають поміж людьми, іграють на кобзах, на бандурах, та співають усяких пісень. Пробираючись проміж купами, надививсь Петро усячини. Отсе тут буде юрба, що знай танцюють, та сміють ся. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії зчидні: а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом та дивлять ся, чудуючись, наче на вертеп або що. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилившись на киї або на косовища, старі гольцяки слухаючи кобзаря. Іграє він їм, сидючи посеред підсбгавши ноги, як Ляхи Україну плітрували, або як батько Богдан збирав козацтво поміж людом та ставав супротив дук і шляхти. Інші, підпивши вже добре, прегірко плакали слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Бруховецького величали другим Хмельницьким, що їще раз встає за Вкраїну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявсь усе дальше, чи не взрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягнійший; були тут уже й міщане в личках і в синїх каптанах. було й городове козацтво в блакитних та в зеленнх жупанах; а кармазинні щаровари, або жупан запорозький хотьби один. Дійшов він і до самого коша, до вічового раднього міста. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами: тільки

козацькі намети кругом стояли. І сюди й туди, і вдовж і виоперек знай шведдають люде. Гомін такий, як у тих бжіл у ульві. Тепер тільки постеріг Петро, що Запорожці тут не одрізнялись одежою од простої сіроми. Знати їх було хиба по довгому оселедцю зпід шапки, та по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в деяких дорогії.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не взрить Кирила Тура. Аж дивить ся — іде з боку чоловік, середнього росту й віку, а за їм і по боках його ціла юрба усякого люду — і Запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. „Іван Мартинович! Іван Мартинович!“ — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий і почав придивлятись, що там за Бруховецький. Щож? він думав, що сей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що ввесь у золоті та в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанах, чоботи шкапові, попротоптувані. і пучки видно. Хиба по шаблі можна б догадаться, що воно щось не просте: шабля аж горіла од золота; та й та на йому була мов чужа. І постать і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловічок простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав би, що в сій голові вертить ся щонебудь, опріч думки про смачний шматок хліба, та затишну хату. А як придивиш ся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним, та погуторив де про що добре та мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають

то сюди то туди, і, здається, так усе й чигають із підтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив на бік так, наче каже: „Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте“. А як у його чого поспитають ся, а він одвітує, то й плечі, наче той Жид, підійме, і на бік одступить, що тиб сказав — він усякому дає дорогу; а сам знїтить ся¹⁾ так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Оттакий то був той Бруховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— „Дітки мої!“ — каже тоненьким, нищим голоском: „чим же мені прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам-увесь оббивсь як кремах!“

— „Батько ти наш, Іване Мартиновичу!“ — озвались Запорожці! „аби твоє здорове, а ми між добрими людьми не загинемо“.

— „Ій-Богу, правда!“ — крикне покриваючи всіх, один міщанин, (Хтож той міщанин? Київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду). „Ій-Богу“, каже: „правду добрі молодці говорять! Та, аби твоє, пане гетьмане, здорове, а ми тебе і хлібом, і одежою обмислимо, — і тебе і твоє товариство, не попускай тільки нас пікому ув обиду!“

— „Ох. Боже мій милосердний!“ — каже здихнувши Бруховецький: „на щож і живе наш брат Запорожець на світі. коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло,

---

¹⁾ Знїтить ся — скорчить ся.

чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях. проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: Хліб та вода — то козацька їда“.

— „Ій-Богу, так воно й є!“ — кричать міщане й мужики. „Запорожець ради нас усяку нужду в Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як же нам не любити, братці, добрих молодців? як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?“

А Бруховецький каже: „Дітки мої! Господь з вами і з нашим гетьманством! У нас у Січі, чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат Запорожець думає: думає він про те, як би та як, допомогти вам у нашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убожество. За батька Хмельницького текли по Україні медовії річки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справдились святії словеса: Хиба не багатії вас утискають? Хиба не вони тягнуть вас на суди? Хиба не вони зневажають ваше добре ім'я, уживаючи вас хамами та рабами неключимими¹⁾).

— „Ій-Богу, так! йй-Богу, так!“ — репе-

---

¹⁾ Неключимий — невіжа.

тує кругом сірома: „проклятії кармазини швидко видеруть у нас душу з тіла, не то що! Колиб не ти, батьку гетьмане, вступавсь за нас при лихій годині, так хтоб нас і пожалував!“

А Бруховецький знов до Запорожців: — „Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідні братчики, у яких саєтах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І деж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, абиб тільки якнебудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманищині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко, та й те оддасть своїм курчаткам, так і я усе до остатнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт, — доведеть ся резабаром ходити так як лапко¹⁾), Щож? походимо й по чобіт, аби моїм діткам було добре“.

— „Батько ти наш рідний!“ — кричать кругом ледві не скрізь сльози: „так луччеж ми збудем усе до остатнього рямя²⁾), та справимо тобі такі сапянці, що і в царя немає красних!“

— „Господь з вами, мої дітки, Господь з вами!“ — каже, здвигаючи плечима і одступаючи на бік, нищий Іванець. „Ви може думаете, що я, так як ваші нашийники, стану драти з вас шкуру, абиб тільки в мене на ногах рипали сапянці? Не доведи мене до сього, Господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сапянці возами, везли золото і срібло мішками,

1) Лапко — драбуга; 2) Рямя — лати.

а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!“

— „От гетьман! от батько! от коли ми діждались од Господа ласки!“ — гукають кругом Іванця міщане, козаки й мужики.

А він, мов би нічого й не чує — іде собі смирененько, згорбившись.

Юрба провалила тим-часом мимо Петра. Хотьби й рад він був послухати, на які ще хитрощі підніматиметься ся ниця душа, та за народом нічого було не видно й не чути.

Тільки тепер пораховав Петро, чого стоїть Бруховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх омамив¹⁾, так по душі були темному людові тії лукавії ухватки; тії тихі, солодкі речі, те нібито убожество, що всяк за його поліз би хоть на піж. А дивно стало мойому козакові, що то чоловік зможе як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людській мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажуривсь про лиху українську долю; сабув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місту почали гукати окличники: *У раду! в раду! в раду!* Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— „Чого се бють у віщові бубни?“ —

1) Омамив — (з польського) отуманив.

читає один братчик другого, пробираючись проміж людом.

— „Хиба не знаєш?“ — одвітує той.
„Судитимуть Кирала Тура!“

Схаменувсь тогді Петро і пійшов боржій за двома Запорожцями, не одрізняючись од їх, до самого суднього міста. Пощастило йому так добре стать, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряне й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд, та не таківські були Низовці, щоб пропустили до суднього колеса, кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три чи що, уперлись у землю ногами, і вже як ні товпились із заду городові козаки з міщанами й поспільством, не з'узили вони ні на пядь порожнього посередині міста. Хто бажав що побачити, або почути, то хиба через голови побачив; а багато людей, повлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петрові Бруховецького з гетьманською булавсю. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Крло його, по праву руку, стояв військовий суддя з натерицею, а по ліву військовий писар, з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далі по бокам довгоусії діди січовії. Сі вже хоть за старостю жадного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. Пятеро їх стояло, як пятеро сивих, волохатих голубів,

похиливши тяжкії од думок голови. Курінне отаманне і всяка старишина докінчали первий обід¹⁾ віщового колеса. Усі були без шапок: сказано — в судньому місті.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на всі чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, та дідам та отаманам по поклону, і почав говорити голосно й поважно :

„Пане гетьмане і ви, батьки. і ви, панове отаманне, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християне! На чім держить ся Запорожжє, як не на давніх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалось воно ще за оних славних предків наших Варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тії золотії слави — ні козак Байда, що висів у Царіграді на залізно-му гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь пятьдесят чотири годи в турецькій каторзі, — покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!...“

Та взяв Кирила Тура за плечі, та й повернув на всі боки. „Дивись“, — каже, „вражий сину, в вічи добрим людям, щоб була иншим наука!“

— „Щож сей паскудник учинив?“ — став ізнов глаголати батько Пугач до громади. „Учинив він таке, що тільки тьфу! не хочеть ся й вимовити. Зняухавсь поганин з бабами, і наробив сороба товариству на всі роки. Пане

¹⁾ Обід — округ — колесо.

гетьмане і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики! подумайте, порадьтесь і сподівайтесь, як нам сього сорома збутись? якуб кару ледачому пакостникові здекретувати?“

Ніхто не виривавсь із словом: усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть! „Говори, батьку гетьмане; твоє слово — закон“.

Бруховецький скорчивсь у три погібелі та й каже: „Батьки мої рідні! щож здолаю видумати путнє своїм нікчемним розумом? У ваших то сивих, пановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки, — судіть як самі знаєте, а моє діло махнути булавою, та й нехай потому й буде. Не дармож я вас вивів із Запорожжя на Україну: порядкуйте по стародавньому, як самі знаєте; судіте і карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.“

— „Ну коли так,“ — кажуть діди, — „то чогож довго міркувати? До стовба та киями!“

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура звязали верйовками та й повели до стовпа, що стояв недалеко. Привязали бідаху так щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достати ківш та випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних Низовців, що коло стовпа тутже й горілка стоятиме у діжечці, і калачів решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати.

жизнь, а вдруге для того, щоб охотнійш козаки брались за кий. Тут бо й кий лежав обременок. Огсеж усякий братчик, ідучи мимо, зупинить ся коло стовпа, випе коряк меду, чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спині, та й пійшов своєю дорогою. „А вже в їх таке було прокляте заведенне“, розказують було старосвітські люде, „що як сїм раз одважить киякою, то хліба більш не їсти-меш“. Рідко, рідко траплялось, що жаден братчик до ківша не доторкався, а проходив мимо, мов і не бачив нічого. То було простоїть бідний тімаха своє время, одв'язуть, та й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові не знати яким бути рицарем. Правда, й Кирило Тур був у Січі непослідуший, був козак-душа, а не братчик, да й винаж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в Запорожців над отте скаканне в гречку. Тим то инший братчик, хоть і жалував дуже козака, та щоб не розплодивсь такий гріх між *молодниками*, ішов і бравсь за кий, хиба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти, або один одного з біди визволяти? так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і мов не він, од стовпа одходив.

Щеж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Чорногор. Сей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому пострікне про яку небудь Кирилову послугу, а на иншого блазня то й посварить ся; то такий, знаючи чорно-

горське завзягте, і одійде, мсв кїт од сала, хотьби й рад горїлки покоштовати. Благаючи иншого отамана, аж слїзми обливався вірний Турів побратим; а в Сїчі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось їде просто до стовпа батько Пугач. Сього похмурного дїдугана не посмїв Богдан Чорногор нічим попрїкнути; а де вже на його сваритись? хоть же б його й бажав благати, то й язык не ворочається. Так як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусїдського бровка, так бідний Чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорсткому дїдові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горїлки, їще й похвалив, що добра горїлка, закусив калачем, узяв у руки кий. „Повернись“, каже, „сякий-такий сину!“

Сердега повернувся, а він йому такодвжив києм по плечах, що аж кїстки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим Запорожцем: і не зморщивсь і не застогнав.

— „Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу!“ — сказав батько Пугач, положив кий та й пійшов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький про-чухан, Петро помїркував, що не багато Кирило Тур видержить таких гостинцїв. Жаль йому стало нетяги¹⁾ підійшов до його, чи не дасть чого завітти сестрі та матері.

А Богдан Чорногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі: заслонив свого побратима спиною, схопився за шаблюку та й каже: „Море! я не попусти усяко-

1) Нетяга — бурлака.

кому захожому знущатись із мого побро! доволі й своїх братчиків“.

— „Багацько ж, мабуть, і в тебе вголови мозку!“ — каже Кирило Тур. „Пусти його; се добра людина: у багно тебе не втопче, як завязнеш, а хиба з багна витягне. Здоров був, братіку! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Випемож по коряку меду, щоб не так було гірко“.

— „Пий, брате, сам, а я не буду“, — каже Петро, „щоб іще наші діди не звеліли оддячити тобі києм“.

— „Ну, бувайтеж здорові, братці!“ — каже Кирило Тур: „випю я й сам“.

„Що сказати матері та сестрі?“ поспитав Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой которий, козаченьки, буде з вас у місті,
Поклоніть ся старій неньці, нещасній вевісті;
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон
[кряче!]

— „Се такий й станеть ся з тобою, превражий сину!“ — каже підходячи один січовий дід; а за ним іде ще троє. „Не вповай“, каже, „на те, що молоді тебе обходять, ми й самі тебе вкладемо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки“.

Та й узяв коряк: зачерпнув, випив, покректав, та взявшись за кий і каже: „Як вам здаєть ся, батьки? Я думаю, дать йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!“

— „Нї, брате“, — каже другий дїд: „ні-хто з нас не зазнає, щоб колпинебудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подобие Боже; гріх підіймати на неї кия. Голова нічим невинна: із серця ісходять помпшлення злая, убийства, прелюбодїяння¹⁾, любодїяння²⁾, тать-би, а голова, брате, нічим невинна“.

— „Так щож, брате“, — каже третій дїд: „коли того проклятого серця дубиною не дс-станеш, а по плечах не добити нам сього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чорт-знає на що переводить ся славне Запорожжє.“

— „Послухайте, батьки моєї ради,“ — каже четвертий дїд, „Коли Кирило Тур видержить сей прочухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасть ся.“

— „Здасть ся? — каже, ідучи мимо, батько Пугач. „На якого біса здасть ся такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що менї нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його покиб увесь цебер горілки випив. Бийте батьки, превражого сина!“

Тодї дїди випивали, один за одним, по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволї, що аж плечі хрумтіли. Інший давнєб уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири кий, не покривившись: іще як одійшли дїди, і шутковав із своїм гостем.

(1 Прелюбодїянїє — чужоложство. 2) любодїянїє — розпуста.

— „Добре“, — каже, „парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заболять уже ні плечі, ні поясниця“.

— „Що сказати твоїй пані-матці?“ — питається ще раз Петро.

— „А що ж їй сказати?“ — одвітує Кирило Тур. „Скажи, що пропав козак ні за цалову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на Братство: там мене спокусив гріх, нехай же там молять ся й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі оливяного бобу¹⁾ та чорного пшо-на²⁾ щоб було чим помянути на лицарських грецях Турову душу.“

— „Кріпись, побро,“ — каже Богдан Чорногор: „більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тогді одпустять тебе, тай будеш вольний козак.“

Мусів Петро підождати до обіду, чи не потішить матери та сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по віщовому місту, постеріг він, що не один тільки Чорногорець обороняв Кирила Тура! багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: „Ось тільки поквап ся на горілку, то виціжу я її з тебе хутко!“ Як же вдарили в казани до обіду, тогді ціла купа Запорожців кинулась до Кирила Тура: одвязали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

1) Оливяний біб — кулі. 2) Чорне пшоно — перох.

— „Ну вас ік нечистій матері!“ — каже Кирило Тур. „Колиб самі постояли в стовпа, то одпалаб охота обніматись.“

— „А що, дияволів сину!“ — каже, підходяючи, батько Пугач: „смачні кий кошовії? Може тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи отсе листе, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки од сього лиха“.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пійшов поза шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережала, усю в крові; іще й поприкипала до ран. Кирило Тур аж зуби сціпив, щоб не стогнати, як почали оддирать її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листе, помазавши чимсь липким,

— „Ну“, — каже, „тепер ходи здоров та не скачи в гречку, а то пропадеш як собака!“

Тогді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узiali стужку¹⁾ з калачами та й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь окреме, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки батько Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куріневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місто, а сам сів коло його. Два кобзарі, сидючи навпроти їх, іграли усяких рицарських пісень, і виспівували про Несчая, про Морозенка, про Перебийноса, що

1) Стужка — кошик обмазаний гліною.

здобули на всьому світі несказанної слави: виспівували і про берестецький рік, як козаки бідовали та бідуючи серце собі гартували, — і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич та славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладавали, щоб козацька душа і за трапезою росла у гору.

Поблагословивсь ото батько Пугач до трапези; усі взялись за святий хліб, усяк виняв з кишені ложку (бо Січовикові без ложки, що без люльки, ходить не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже: — „Ех, братчики! мені памороки забито киями, а в вас мабуть із роду в голові клочче. Колиж се в світі видано, щоб випроводить гостя з коша на тще серце? —

— „Пане отамане!“ — кажуть! „борони нас, Боже, од такої скнарости! Про якого се ти гостя глаголеш?“

Колиж тут саме і йде Богдан Чорногорець із Петром.

— „Ось мій гість!“ — каже Кирило Тур. „Се, коли хочете знати, син паволоцького попа, той самий, що, як стукнувся із мною за Києвом, то аж поле всіхнулось.“

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його рицарство. Інші, уставши, обіймали його, як брата, другі потіснялись, щоб було йому місто.

— „Сідай біля, мене синку,“ — каже батько Пугач. „Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Колиб ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться ся.“

— „Що буде, те й буде,“ — каже Петро: „а буде те, що Бог дасть.“

→ „Що ? може, думаєш, ваша візме ?
— „крикнув грізно супротив його батько Пугач. „Чортового батька візме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми до-гори усю вашу старшину!“

— „Знаєш, що, батьку?“ — каже йому Петро: „шкода, що молодому старого не до ладу вчити, а я сказав би тобі гарну гуторку: Не хвались, та Богу молись.“

— „Молились, козаче, ми вже йому добре“ — „одвітує батько Пугач: „уже Господь усі душі привернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні инший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще¹⁾... Е, козаче;“ каже знов ласкавим голосом: „та в тебе, бачу, нема ложки! Що то не, нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по людськи робить ся: їдять із срібних мисок, а ложки при душі кат-ма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки²⁾ ложку, а то скаже батькові: „Там вражі Запорожці голодом мене заморили.“ І так уже старий пеклом на нас дише.“

На обід у Запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дере-

---

1) Обще — спільне. — 2) Скоринка — шкіра з хліба.

вяна і чарки й коряки — усе було з дерева Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на сей раз Кирило Тур: хотів мабуть бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, та й хміль не подолів його. Зробивсь тільки дуже веселий. і як устали зза обід, та як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі шийшов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхтоб і не подумав, що сього козака бито недавно киями. Запорожці не навітьшались із такої терпеливості.

Петро мій послі обід хотів іти до дому, так Кирило Тур придержав його й каже: „Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрашнього.“

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двоє коней тай поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Догорою Кирило Тур точив усякі баяндраси, далі й каже: „Приставай, брате, в Запорожці. Якого тобі чорта тратить літа між тим нависноголовим городовим козацтвом?“

— „А що ти думеш?“ — каже Петро: „я вже й сам нераз про се мізковав.“

— „От люблю козака!“ — мовив Запорожець. „Якого біса доживеш ся ти в городах? Городи твої швидко вже до-гори ногами стануть.“

— „Що вже й споминати про се, Кирило?“ — каже Петро. „Сам я бачу, що біда надходить звід-усюди. Однак скажи мені щиро, не-

хай би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка ?“

— „Ех, і тиж голова!“ — одвітує Кирило Тур. „Хтож против його йде? Що я вкрав у його молоду, се ще лихо невелике. Молодої йому зовсім не треба: инше готується йому весілля! тай не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидче воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що то станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!“

— „Не доберу я толку в твоїх річах,“ — каже Петро. „Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічи пустиш. Покинь хоть на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому ж би й тобі не говорити просто?“

Запорожець зареготав. — „Ой, козаче,“ — каже, „козаче! та хибаж на світі єсть хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт знає куди! Хотілось би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає не знати у які тенети. Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів: так щож? не всякому рівнятися із Божим Чоловіком. У того й думка й серце у законі Господньому, поучаються він закону Божому день і

ніч; а в такого ледачого, як я, хочби думка і так і сяк, так серце не туди тягне...”

— „Кудиж тебе тягне серце?“ — спитав Петро. „Не вже котюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?“

— „Пфу!“ — аж плюнув з досади Запорожець. „Ти йому образи, а він тобі лубе! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! доволі чоловікові і без них смутку.“

— „Ну, а кудиж би тебе ще тягнуло серце?“ — каже Петро.

— „Кудиб воно мене тягнуло!“ — каже Запорожець, тай здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся: думав — яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху; смутно похилив голову, ніби й забув на товариша тай почав собі читати на память із Єремії (Петро слухаючи аж здивовався)! *Чрево моє, чрево моє болить мені, смущаєть ся душа моя, терзаєть ся серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль рати і біди. Доколі зріти їмам біжачих, слишає глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть єже творити злая; благо же творити не познаша...* — „Ух!“ — каже здрігнувшись „братіку, мені не знать що показалось... Проклятий прочухан починає кидать мене в трясцю. Та ось і моя хата. Засну, так усе минеть ся“.

Приїзджають до хати, а назустріч їм вибігають мати і сестра Кирилова. Як же то раділи сердечнії, то й розказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне Запорожця з сідла, а він тільки всміхаєть ся.

— „Бачте?“ — каже: „я вам казав, що нічого журитись! Та вже мабуть вас так Бог создав, щоб усе киснути“.

Хочуть його обнять, а він руками їх одпихає: „Ні вже“, каже, — „сього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куріня, що провоявсь, кажуть, бабою“. А Петру шепче: „Тепер мені так до обнімання, як гришнику до гарячої сковороди“.

Хотів Петро зараз іти до дому, так Кирило запросив на чарку горілки; тай стара няня і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоть заглянув у хату.

— „Ну, пані-матко!“ — каже Кирило Тур! „давай же нам гепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! та давай цілу боклагу: таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало“.

Як же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу та й почав цмулити з неї, як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він: „Геть, мамо, геть! чоловік не скотина, більш ведра не випе“.

І почав знов цмулити, поки знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стрівожились, а один Петро тільки знав, що сьому за причина: Він поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положити на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА.

Тимчасом Шрам паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав мов простий гонець, до Батурина¹⁾. Сонце ще не вирізалось ізза левад, як переїхав він Ніжень²⁾; іще тільки деколи просвічувало скрізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину инший опняка не побоявся би вхопить і попового коня за повід, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать: „На шаблях!“

А другі: „На пістолях!“

— „Куля лукава: кладе правого й виноватого, а з шаблею кому Бог погодить.“

— „Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд Божий.“

— „Та ось пан-отець їде,“ — крикнули инші: „нехай він нас розсудить.“

Дивить ся Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одніж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сїряках, без шабель, тільки декоторі держать рушницї, та коси на плечах.

— „Чого отсе,“ — питає Шрам, „попередили ви сонце, щоб счинити івалт? Хиба ще мало буч по Вкраїні?“

От деякі пошановали його та й кажуть: — „Зібрались ми, пан-отче, на Божий суд; нехай Господь розсудить людську кривду.“

¹⁾ Батурин над Сеймом, в Чернигівщині, від 1669 столиця гетьманська; ²⁾ Ніжень, містечко в Чернигівщині.

— „Якаж,“ — питає, „сталась кривда і од кого?“

Кажуть! — „Та от бач, полюбив молодець дівчину, ну, і дівчина не од того. Молодець же нашого міщанського роду — син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського — дочка пана Домонтовича. От і заславсь молодець до дівчини; а в сватах пішли не абиякі люде, — буймиштрове та райці магістратськії. Так щож би ти думав, пан-отче? як привітав їх пан Домонтович? Розлютовавсь, мов на свою челядь; назвав хамами. личаками. „Не діждете,“ — каже, „і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!“

— „От як розвеличалась ледача шляхта!“ — перехопили тут інші з синьокаптанників. „Се тії, що вирохались у батька Хмельницького на Вкраїну! а якби не пустив, то попровадалаб з голоду в Польщі!“

— „Цитьте, цитьте, горлатії ворони!“ — озвались тут деякі з кармазинів: „дайте й нам щонебудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка¹⁾ отець силовав одним одну дочку?“

— „Який“. кажуть, — „враг просить його силовати? вона з дорогою душею піjde!“

— „Чогож се так?“ — одвітують кармазини. „А може й гарбуза втелющить.

— „Гарбуза? — ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку²⁾).

— „Годї, годї квакати!“ — кажуть кармазини. „Побачимо ось, чия візьме“.

¹⁾ Війтенко — син віта; ²⁾ Каблучка — обручальне

— „Розводьте бойців!“ — кричать інші.

— „Якже їх розводить, коли не згодились, чи на пістолях, чи на шаблях? Нехай розсудить пан-отець. Скажи нам, будь ласка, пан-отче“, — обернулись до Шрама; „як лучче дознати суда Божого, чи пістолями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все міщанство. Коли жених поляже, нехай потішать ся кармазини: як же поляже кармазин, тогді дочку сам подавай хоч лусни! не сховаєш ся од нас ні за високими ворітьми, ні за привелеями!“

— „О, щоб вас Господь побив праведним громом!“ — каже тогді Шрам.

— „За-що сє ти нас так проклинаєш?“ — каже, зумившись, громада.

— „О голови сліпії і жорстокі!“ — глаголе знову Шрам. „Як збираєть ся на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!“

І помчавсь од їх не-обзир.

У Борзні¹⁾ заїхав Шрам одпочити до сотника Білозорця. Білозерець був старосвітський сотник іщето з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: „Єдноай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо“. Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїжджає до воріт, аж сотник виїжджає з двора. Пізнав Шрама, і сам не знав, що робить од радости.

— „Ну, батьку“, — каже: „у саму годину завітав ти до нас у гості!“

¹⁾ Борзна, повітовий город в Чернігівщині.

— „Бачу я й сам, Бодай лучче нічого не бачити!“

— „Кудиж отсе?“

— „Та в Батурин же, до навісного діда Васюти“.

— „Е, уже раду рушили!“

— „Як?“

— „А так. Ось заїдьмо лиш до господи“.

Заїхали. ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тоді Білозерець і почав розказовати. „Так і так,“ каже. „Навісноголовий Васюта коверзовав, коверзовав, далі таке випадав, що ледві й сам не пропав. „Присягайте мені,“ — каже, „на послушенство гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут.“ Наустив вражий дід піхоту, та хотів так придавить у Батурині старшину, щоб їй не писнула. От як у нас тепер завелось!“

— „Та чого доброго їй ждять од такого, що полизав лядських пулумісків?“ — каже Шрам. „Уже коли ти був раз *Золотаревським* то *Золотаренком* ізнов не будеш! Ну, щож старшина?“

— „А старшина,“ — говорить Білозерець. „почала його усовіщувати! Побій ся Бога! чи тобіж довго жити на світі? Нехай би молодшії гетьмановали. Ей, пане полковнику! не удавай Сомка на Москву зрадником! держись за його; то ще й сам, і всі ми проживемо з упокоєм. Куди! розходивсь наші дідуган: Скорійш у мене волосся на долоні виросте, ніж переяславський крамар буде гетьманом! „За мене бояре на Москві тягнуть, за мене Бруховецький з Запорожцями стоять. Ось я послав уже посланці до Зінькова.“

— Не йми, кажуть йому, віри Запорожцям: вони тебе уочевидьки ошукають. Приїзджають до тебе з Січи задля узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! а там своє на умі. Хиба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? се в їх обичай давній! Де тобі! і слухати не хоче! Як ось і гонці з Зінькова¹⁾). А що? — Еге! кажуть: прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там Запорожці таке провадять, що аж слухати сумно. — А князь же що? — А що князь? князь із Запорожцями за пані-брата, а твої подарунки приняв у сміх, бо в його свого доволі. Васюта руки попустив. Тогді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлося що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Вясюти.“

— „Од Сомка?“ — питає Шрам здивовавшись.

— „Од його самого, од Якіма Сомка.“

— „Із Переяслава?“

— „Нї, із Ічнї. Сомко вже в Ічнї.“

— „Не сподївавсь я,“ — каже Шрам „щоб Сомко так скоро переміг себе.“

— „Еге!“ одвітує Білозерець: „крута година наступила. Пише до Васюти: Во ім'я Боже, ти пане полковнику ніженський, і всі під його рукою будучії, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, каже, краще оставитись під рукою свинопаса Іванця, чи під рицарською рукою переяславского Сомка?“

---

¹⁾ Зіньків — місто на Поділлі. Миргород в Полтавщині.

Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждовати, час за козацьку честь постояти. Я, каже, жду в Ічні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустімо гетьманської булави в ледачі руки... Бачить тогді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ічні прохати, та й рушили всі з Батурина. І я отсе, дещо впорядковавши, тудиж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати і при йому всім стояти!

— „Так чогож гаятись?“ — каже Шрам. „На коней та до Ічні!“

— Господи!“ — сказав дивуючись Білозерець: „чи тебе Господь сотворив із самого заліза, чи що? Ні рани, ні літа тебе не одолівають“.

А Шрам йому: „Як треба рятовати Україну. байдуже мені і літа й рани. *Обновить ся яко орля юность моя.* На коня, на коня! нічого гаятись!“

— Та вгамуйсь. Бога ради! Хоть дух переведи, хоть чарку горілки випий, та закуси“.

— Сяктак осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тогді почувсь, що треба дати собі пільгу.

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десяток верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простовав уже під Ніжень. „Військо гетьманське пішло“ — каже, „туди ще зранку, а Сомко гетьман з Васютою і з иншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушенство в ринковій церкві ічанській, та, почувши, що вже

бояре під Ніженем, просто з церкви на коні, тай рушили до Ніженя“.

— „Заворушились наші!“ — каже Шрам. „Слава Тобі, Боже! Ну, не тратьмож часу й ми“.

Повернули коней на ніженську дорогу; їдуть спішно. Виїжджають на ічанський шлях, недалеко од Ніженя, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам зараз і питає: — „А що, пане гетьмане, яково?“

— „Не журись, батьку“, — каже Сомко: „усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть против нас хто хоче. Лубенський, прилуцький і переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжень, а черніговський буде туди сьогодні на ніч. Чогож ти іще супиш ся?“

— „Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив?“ — питає Шрам.

— „З моїм генеральним писарем“, — одвітує Сомко.

— „Та тотож! Не дав би я йому гетьманського бунчука під таку годину“.

— „Е, батьку!“ — каже Сомко: „тобі бо вже дуже зневірились люде“.

— „А ти, синку, дуже багато ймеш їм віри. Я чував про Вуяхевича дещо негарне.“

— „Е, годі, ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вмів гамовата козаків: тим я й дав на сей день бунчук, а не иншому“.

— „Похмурна, похмурна година!“ — каже сам собі Шрам.

— „Не така ще, як тобі здається“, — сказав Сомко.

— „Дай Боже! А що ти скажеш про поспільство, що купить ся коло Ніженя, нехай Бог криє, наче як було на початку Хмельнищини? Се все Бруховці!“

— „Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки та гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили Миргородці та Полтавці з Зіньківцями? Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана“.

— „О голову ти моя золота!“ — подумав Шрам. „Колиб то так усі, як ти, держались чести та правди! а то на кого нізглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру, та про свій берліг дбає!“

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питаєть ся Шрам: — „Кого ховають?“ Кажуть: Війтеика“.

— „Що сьогодні з Домонтовичем на Божий суд ставав?“

— „Того самого. Не послужила фортуна горопасі. Тільки стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.“

— „Е, ні бо!“ — перебив тут хтось із боку. „Перше Домонтовиченко влучив війтенка по лівій руці, — кров так і задзюркотала. Мій батько сам там був, так розкавував. І Шарпонував тай каже: „Годі, буде з тебе!“ А війтенко: „Ні, або мені, або тобі не жити на

світі!“ — „Так нехай же, каже, Господь упокоїть твою душу!“ тай почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь рапами. „Ей, каже, годі! пожалуй сам себе!“ А той маха тай маха на-осліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.“

— „Нехай, нехай!“ — каже ще один, ідучи мимо. „Візьме колись і наша!“

Дивить ся Шрам, аж за труною того війтенка трохи не ввесь Ніжень підняв ся; і все самі міщане: жадного в кармазинах. Дивить ся Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські; і все тільки товариство: жадного сотника ні отамана. Ідуть, утупивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на війтенкових похоронах, наче в свого полковника, та ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів мабуть щось і Васюта; бо скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина ніженського полку теж розіхалась по дворах, а з других полків поїхали за Сомком до табору. А табор Сомків стояв під Ніженем, за Біляківськими левадами.

Доїзджають до табору, аж у таборі ще оддалеки чути гомін, галас. Приїзджають ближче, аж округи табору жадних бекетів¹⁾. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, і жадного порядку між ними немає.

¹⁾ Бекет — пікета.

А туг ще почало темніти, так Сомкове військо — наче те море, що з-переду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве, та бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, та не так то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав і далі бачить, що тим серцем мішанині таборовій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамовати, а сам сів на коня і поїхав поміж наметами. Шрам їхав за ним, похмурний як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря узріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тільки од його гамовання іще гірш підіймавсь гомін.

— „Вражі діти!“ — кричить, „печкури!)! Навчимо ми вас старшину шанувати! не будете ви в нас копилить губу, як тії Запорожці, що всі в їх рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що Запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман за пані-брата. Пожалуй! у їх нема ні вбогих, ні багатих; так на теж вони Запорожці, козаки над козаками. А ви що? мужики! таяж мужва! Та ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рушать раду, — ми повернемо в земляну роботу! дамо ми вам знати козацькую вольність!“

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море йграє.

---

1) Печкур — той що палить в печі.

І так, як от хвилі розходять ся перед байдаком, а ззаду знов буркочучи зливають ся, так тії козаки спершу розступлять ся, щоб дати дорогу писарському поїзду, як же проїде, то й зачнугь іззаду вигукovati: — „Чи чуєте, що пан писар глаголе? ми мужва! нас батогами! сипать вали по городах нас приставають! — Так ми будемо працювати, а старшина одпасувати боки, орудуючи нами? — Не діждуть же вони сього! — Не діждуть, не діждуть!“ — гукали ще голоснійше тії, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоть і чув, та не озирався. Він своє козакам провадив,

— „Пане писарю“, — каже Сомко, перестрівши його: „що отсе в тебе за порядок? Хиба на те я дав тобі бунчука?“

А той уклонивсь, правда низенько, тай каже: „Та от, пане ясновельможний, аке тут лихо. Недалеко звідсі табор запорозького гетьмана...“

— „Гетьмана!“ — крикне Сомко, що аж покрив увесь галас. „Хиба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убірай сяж до його їздить на свинях!“ — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли. „Гетьман, гетьман прибув!“ пійшло скрізь по таборові: і скоро рознеслась така чутка, зараз деякі бурлії схаменулись, подумали про свою голову. Сомко бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був рицар, та вжеж як і допечуть йому, то стережись тогді

кожен. У таборі в його, або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тимто й били Сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про се байдуже: їй аби воля. От під сю то волю й підїхав Іванець із своїми Запорозжцями, і пійшло усе як у казані кипіти.

— „А що, пане гетьмане?“ — каже Шрам: „може ще й тепер за свого писаря заступиш ся?“

Сомко тільки махнув рукою, і поїхав до свого намету.

— „Дай лиш, сину, мені свого бунчука,“ — каже Шрам: „я ліпше од якого небудь недоляшка в тебе порядку.“

Сомко оддав йому мовчки.

— „Бідна козацька голово!“ — подумав сам собі Шрам. „Оттак то завжди доводить ся нам та честь та слава! З боку дивлять ся люде, дивують ся, що блищить, сияє, а в серце ніхто не загляне, Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають“.

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб ніхто в ночі з табора не зештався, і до табору нікого без оклику не звелїв пускати. Тай ні часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища за салом на спичках сиділи, тихії речи не про що вже, як про чорну раду ведучи, він до їх і пристане; і як спомяне старого Хмельницького, як тогді в козаків була воля й дума

єдина, то козацтво наче й протверезить ся. А иншій громаді Христову причту розкаже, схиляючи буїї душі до кротости, та до любови: то козаки, так як тії бжолі од кропила, погудуть тай осядуть.

І добреб воно було; можеб Шрам і до кінця козаків утихомирив, так отже — як за тим сїятелем по ниві, так і за Шрамом паволоцьким слїдом ходив диявол і всївав плевели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Бруховецького, Вуяхевич. Надувшись, мов той сич, проходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи, і бач-ся, нічого злого й не діє, тільки то там то сям щонебудь блявкне, та так же то козаків гірким словом зневажа, так їм те нещасне панство та гетьманство в вічі тиче, що козаки, прислухаючись, тільки уси кусають. І як от рибалка їздячи човном, кукольван¹⁾ розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькії душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч: і добре й зле опочило. Чи спав же то Сомко гетьман, чи ні, а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхтоб не розказав, ніхто й не списав би всіх його думок. З тяжкою од клопоту головою, ходив він од варти до варти, частенько поглядаючи против Романовського Кута. А в Романовського Куті широкі дуби од огнищ світять ся; через поле чути глухий гдмін; ячать здалеку людськії голоси, наче та хвиля на морі перед лихою бурею.

---

1) Кукольван — трійка на риби.

ГЛАВА ЧОТИРНАДЦЯТА.

Роскажемож тепер, що діялось у дому в Гвинтовки, як оттак працював наш паволоцький Шрам. Мабуть тогді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками. У жіночій громаді не йшла в лад ота княгиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона панї великого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона Ляшка й католичка, так уже тут як ні підходить, а не потоваришиши широ.

А в чоловіків вийшо своє безладдє. Череваневі було якось дивно, що Гвинтовка наче иншим чоловіком зробив ся. Знав він його за молоду добре. Жвавий був козак. Як було пустить Хмельницький по Польщі зағони, то вже ніхто дальш його не пробереть ся; і говорять було козаки: „О, далеко наша Гвинтовка досягає!“ І вже чи в компанії чи що, так Гвинтовка друзяка та й годі. Тимто й полюбив його Черевань і сестру в його засватав. Отже й тепер він, бач ся, тойже, та ні: усе в його стало якось хистко, і слово його, хоть і бойке, та не таке тверде й шире, як правдиво-козацьке слово. Простий був чоловічина Черевань, а й йому стало розумно, що тут щось та не так.

— „Як отсе, Михайло, в вас учинилось“, — питаєть ся Гвинтовка в Череваня, „що ти свою Лесю заручив за гетьмана?“

— „А чом же, бгате“, — каже Черевань, — „чом нам не заручити дочки хочби й за гетьмана? Хибаж ми зроду з гетьманами хліба-соли не їли?“

— „Хтож се говорить?“ — сказав Гвинтовка. „Дочка моєї сестри з'уміє показати себе на всякому місті; тільки що зробили ви діло спішно, та колиб воно не вийшло смішно!“

— „Проти чого се ти закидаєш?“ — питає Черевань.

— „Против того, що тепер, під сю заверуху, того й гляди, що спіткнешся...“

— „Нехай, бгатику, — каже Черевань, „спотикають ся наші вороги! а не пан Сомко!“

— „Ге-ге!“ Гвинтовка йому: „спотицкались і луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре сидів на гетьманському столі, — отже Гадятські пункти і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хоче теж із Москалем по Гадяцьких пунктах торговатись. Колиб свого не проторговав! От Іван Мартинович дїпше видумав, що без торгу береть ся до гетьманства. Тим то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має“.

— „Іванцеві, бгате“, — Черевань Гвинтовці, „нічого торговатись: він давно вже чортяці душу запродав, так йому тепер чи Турок, чи православний — усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до Турка!“

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого однакже не промовив. Буцім і не він, повів свого гостя оглядувать господарство. Там токи, повні збожжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лугу ходить табун коней: усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивовався, розглядаючи все те, Черевань, який то його шуряк учинивсь дука! а сам собі подумав: „У мене

нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вешняків¹⁾; та за те жаден міщанин київський не подивить ся скоса на Хмарище, і поки стоятиме на магістраті башта з дзигарами, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву заняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати збудовано магістратську башту“.

Огледіли; вернулись. Аж ось приїхав із Ніженя сотник, Гордій Костомара.

— „Що ти“, — каже, „тут, пане осауле, сидюче дома робиш? Там у місті коїть ся лихо!“

— „Якеж там у вас лихо?“ — питає повагом Івинтовка.

— „Міщане“, — каже, „гуляють з козаками“.

— „Ну, бгатіку“, — озвався Черевань: „дай Боже і по вік такого лиха!“

— „Та підожди, добродію, — каже Костомара: „через що й як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, та Домонтовиченко й одолів.“

— „Ну, так і амінь йому дурню!“ — каже Івинтовка.

— „Амінь? ні, ще сьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщане повикочували на улицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир! так козацтво поскуплювалось, як бжолі до патоки, та загуло так, що

---

¹⁾ Вешняк — водяний млин.

аж слухати сумно. Пють, та лають усю городову старшину“.

— „Ну, так щож? нехай собі лають“, — каже Гвинтовка.

— „Оттак:... а се як тобі здаст ся, що всі значні люде, що понаїзджали на раду в Ніжень, боять ся носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту, та бувають, як тії бугаї в череді, — хочуть двори ламати та грабовати старшину“.

— „А щож ваш полковий суддя робить?“ — спитав Гвинтовка.

„А суддя й собі звонтпив пане асауле. Страх хоть кого візьме. Колиб ще під сю заверуху, під сю чорну раду, якого лиха не счинилось“.

— „Що буде, те й буде,“ — каже понуро Гвинтовка.

— „І тобі отсе байдуже, добродію?“

— „А щож би мені робити?“

— „На коня та гамовати козаків!“

— „Оттака! гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!“

— „Та що по тому перначеві!“ — каже Костомара. „Козаки судді і ухом не ведуть, а тебе і без пернача послухають. Поїдьмо, Бога ради, поїдьмо!“

— „Послухають, та не тепер“ — каже Гвинтовка, моргнувши якомсь чудно бровами. „Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина, Нехай там хоть до-горц ногами Ніжень перевернуть. Моя хата з краю, я нічого не знаю.“

— „Еге-ге! — каже по-тиху сотник Костомара: „так мабуть не брехня тому, що люде пронесли... Пане осауле полковий! побійся Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника компонуєш“.

— Пане Гордію сотнику!“ — каже за-сміявшись Гвинтовка: „побійся Бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем компонуєш. Ось обід на столі, а ти розвів не знать яку розмову. Сідаймо лиш та підкріплімось, то чи не повеселійшаємо“.

Сів сотник Костомара обідати, та й страва йому в душу не йде. Пробиував то так, то сяк закидає оддалеки кручка, щоб вивідати, що в того Гвинтовки на думці, так той же не таківський; зараз і переверне його речи на жарт. Од'їхав назад до Ніженя ні з чим.

— „Послухай, братіку мій любий!“ — озвалась тогді Череваниха: як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз поза шкурою пійшов“.

— „Ось лихо!“ — каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка: „чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня завидуючи, то й коневі не минеться“.

— „Од пристріту, братіку, я далаб собі раду; а од твоїх річей голова в мене завернулась“.

— „Бо не жіноче діло до них дослухатись!“ — сказав понуро Гвинтовка.

— „У такому, братіку, великому случаю, як отся рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших річей козацьких за обідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі скажу,

що мені, чогось страшно зробилось. Миж із малечку, брате, навчені закону Божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: за-напастивши її, другої не добудеш“...

— „Що то значить жить під самим Києвом!“ — перебив її Гвинтовка: „зараз і видно чернечу науку. У нас в Ніжені так жінок розумні люде учать: *Жіноча річ коло припічка!*“

Та й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й сей, що бачив у Романовського Куті. Череванихаж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, та й Черевань понурих голову. а Гвинтовка слухаючи тільки всміхається. Дивить ся Череваниха на брата і не йме очам своїм віри: що звід-усюди надіходять непотішні вії, усяке трівожить ся, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих Запорожців, та про тії чвари.

Чом же отсе — тепер спитаюсь я — чом отсе Петро і Леся не зійдуть ся і поговорять? То було таки хоть і стереглись одно одного, та все таки й повітають ся й погудуть де про що, як брат із сестрою, а тепер боять ся й очей звести одно на одного. Е, шкода й питати! Єсть у їх обох якась думка, тайна, невимовна. Радіб вони ту думку задавить, як гадюку-слюкуницю, а тим часом против волі голублять її в серці. Тимто всни й не сходять ся до купи, тим боять ся й очей звести одного на одного..

Засумовала уже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, і собі мабуть щось порахував: смутний сидів за вечером, смутний устав

і
іzza столу. Тільки княгиня не змінила своє
постави; як та плакуча береза, що клонить
і в дощ і в погоду зелені віти до долу, так
і вона — чи хто смієть ся, чи хто плаче, у
неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали та по-
вмивались Петро з Череванем, як ось іде ко-
зак од Гвинтовки: „Казав пан — надівайте
білі сорочки та жупани лудани, бо сьогодні
буде рада; а пані прислала вам по новій
стьонжці до ковніра. Уже тут і боярецьарські
і Сомко, і наш полковник з старшиною.“

Здивовавсь Петро і звелів зараз собі ко-
ня сідлати.

А Черевань мірковав про стьонжку, що
княгиня прислала: „Блакитна; чом же не чер-
вона? Козак звик червону стрічку в ковнірі
носити, а се вже, мабуть, польська мода. Дар-
мо, надінемо й польську: однаково вже тепер
на Україні усе почалось вестись по лядськи“.

Коні були вже посідлані. Сіли козаки
і поїхали спішно. Василь Невольник за своїм
паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав:
— „Гледиж, сестро, — ти в мене тепер госпо-
диня — щоб доволі було всячини на вечеру;
бо я вернусь із ради не без гостей“.

Виїхали на узліссє аж людська юрма усе
поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Му-
жикиж і міщане валять купами, а козацтво йде
лавою під місто. А під містом розіпято цар-
ський намет, і московське військо з боярами
стало. З правого боку суне з своєю стороною
Бруховецький, а з лівого Сомкове військо ви-
ступає. Тількож, за тими купами люду, мало

що можна було розпізнати, де Запорожці, а де городіві. У Запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке мальованнє з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає орда. Одно конєм їде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів Гвинтовка їхати чотиром козакам, а тоб і не протовпивсь до намету.

— „Дорогу, дорогу пану осаулу ніженському!“ — кричать козаки.

— „Е, се князь наш!“ — гукне один у личаковому кунтуші.. „Тривай лиш, не довго верховодитимеш!“

А другий зупинив його: „Не дуже“, — каже, „гукай супроти сього пана: я дещо чув про його од Запорожців“.

— „Щож ти чув?“

— „Чув таке, що не дуже гукай на його, отщо!“

Сеж з одного боку. А з другого, поки пробрались трохи проміж людом, чує Петро таку розмову:

— „Як ти думаєш? чия візьме?“

— „А чияж, як не Йвана Мартиновича?“

— „Е, пострівай лиш! он у Сомка, кажуть, ув обозі доволі гармат і чорного проса, є чим у вічи заглянути; а він то не таківський, щоб оддав доброхіть булаву з бунчуком“.

— „Будуть наші й гармати, як Біг поможе. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, то й за стіл не посадять“.

Проїхали ще трохи.

— „Чи правда бак,“ — питає оден бур-

лака в другого, „що вчора ховали війтенка?“

А той йому: „А як же? похорони простяглись через увесь Ніжень, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає“.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Івинтовка знакового якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Гагіна. Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду, і тамто було послухати, як привітав Іванець Сомка!

— „О, Іванець — собака!“ — каже, знизивши голос, Івинтовка: „як уїсть ся в кого, то вже свого докаже. Як же зложили бути радї? по нашому?“

— „А вжеж!“

— „І Сомко згодивсь?“

— „Згодивсь по неволї. Тільки бач: Бруховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть з гармат бити, як не по його рада станеть ся“.

Івинтовка тільки засміявсь. „Нехай“, — каже, „бе на здорове!“

Розїхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештаєть ся, з молотом на плечах.

— „Ти запорозька сторона, Остапе?“ — питає в його вівчар з цїпком.

— „Щоб вони“ — каже, „виздихали тобі всі до одного, тії Запорожці!“

— „Як! за що се?“

— „За що? є за що!.., Гм! сказано — не вір жінці, як чужому собаці!“

— „Йо? щобто отсе Запорожець та почав до жінок липнути?“

— „Еге! ти ще не знаєш сіх пройдисвітів! Се, коли хочеш знати, самі паливоди!“

— „Но?“

— „І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцїм і добрі.. „Ось там се та те треба нам перековати, а в нас такого дотепного коваля й зроду не було“, тай давай мене поштувати. Яж там пю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вертаюсь ранком проспавшись, аж дома вже походжено“.

— „Та то тобі на похмілле так іздалось, брате“.

— „Іздалось!“ — аж крикнув коваль. „А сеж як тобі здаєть ся? Питаю ув Йвася: „З ким жеви, синку, без мене вечеряли?“ А вона, сука, вже й перехоплює: „З Богом, скажи Йвасю, з Богом!“ А дитина — звісно, мале, лукавства не знає — поглянуло на неї тай питає: „Хибаж, мамо, то Біг, що в червонім жупані?“

Проїхали й мимо сіх. Що ближче к царському намету, то все труднійш було пробіратись. Коло намету бють у бубни, а тут проміж народом ходять окличники та все кричать: *У раду! в раду! в раду!* хоть народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преть ся того мужицтва.

— „Ну вже, брате“, — каже инший, „з порожніми кишенями до жінок не вернемось!“

А другий, сміючись: „Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які теляги¹⁾ під золотом та під сріблом понаїдали! Аж хрястить! Усе наше буде!“

¹⁾ Теляги — лелітками нашивані кафтани.

— „Тай коло крамних комір руки по-
тріємо! Казали Запорожці, що все по рівну
між миром поділять“.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тис-
неть ся й Тарас Сурмач.

— „І ти,“ — каже, „отсе супротив Сом-
ка й пан-отця?“

А той: „Спасибі вельможному пану Сом-
кові! спасибі й твому пан-отцеві! ви звикли
обірати гетьмана тільки козацькими голосами,
а тепер і наш міщанський речник чогось на
радї стоїть!“ тай потяг далі.

Ось уїзджають наші у саме колесо віщо-
ве. Узяли козаки од їх конї. Тут уже були са-
мі козаки, так зараз і дали Ївинтовці дорогу,
а за Ївинтовкою й Петро з Череванем проб-
бравсь. Інші зустрівшись тисли Ївинтовку за
руку. Він тільки всміхаючись кланявсь.

Гляне Петро, аж поміж старшиною ко-
зацькою тільки денеде видно у комірї черво-
ну стрічку: усі повипускали голубії. Ошибло
його страхом: тут щось недобро скомпоновано!

І Черевань щось помірковав. Обернувсь
до Василя Невольника: „От, брате Василю,
яка тут чудна мода завелась на стьонжки! У нас
червоні, а тут — дивись — усе блакитні!“

А той похитав головою та тільки: — „Ох,
Боже правий, Боже правий!“

Пробравсь Ївинтовка у саму перву лаву,
між полковники, сотники та осаули, судді пол-
кові та обознії з хорунжими; тут і писарі сто-
яли з каламарями й білим папером. Посеред
колеса — а колесо одзначили таке, що з од-
ного краю до другого ледві можна було що по-
чути, якби перекликнуть ся, — так посеред

коле́са стояв стіл під турецьким килимем. На столі лежала булава Бруховецького, з бунчуком і короговою. Сам Бруховецький стояв у голубому жупані перед своїх Запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовськго Куті: позирав гордо, по гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Аж ось скрізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною — усі в панцерах і місюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники¹⁾ стали перед його, з срібними бубнами.

— „Гордий, пишний і розумом високий гетьман!“ — подумав Петро: „та на кого ти опираєш ся, колиб ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірній душі... По тонкій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голово, хоть ти і перепинив мені дорогу!“

Так думав Ізраменко, стоячи позад Гвинтовки. А кругом раднього колеса крик і гомін такий, мов Чорне море йграє. Однак почув Сомко, як закричали йому Бруховці: — „Положи й ти булаву! положи бунчук і корогов, переяславський крамарю!“

Сомко звелів ударить своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тогді, голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу протрубив: „Не положу! нехай скажуть

¹⁾ Тимпанник — довбуш.

мені мої підручники (і поглянув гордо на обидва боки). А вас голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке рицарство!“

Боже! як схопить ся івалт! Інші вже совались із колеса наперед, щоб счинити бой; бо Січовики, хоть прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, то припасли по кийку під полою. Можеб без бучі й не обійшлось, та сивії діди, батьки січовії, стоячи перед братчиків, зупинили. „Стійте“, кажуть, „діти, стійте, ладу ждіте!“

А з боку Сомкового старий Шрам, стоячи у першій лаві, поглянув на обидва боки на свої сторони старшину, тай каже: „Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойніж сі буїї вепри Дніпровії, щоб трактовать з ними по людськи? Шаблею ми з ними розправимось! шаблею та гарматами протверезимо сіх п'яниць нікчемних!“

Петро хотів би пробратись до пан-отця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів задалегідь пристать до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама, з червоними стрічками. Та вже не можна було тепер жадним побитом протиснутись. А круг його стоять усе тії окаянні зрадці, у блакитних стьонжках, та в голубих жупанах, і вже не боючись голосно розмовляють.

— „Ну, брате,“ — каже один: „дождали ми свого празника; будемо панами на Україні! нехай усяке козака знає!“

— „Над ким же ми пануватимем“, — питає другий, „коли всяка душа буде рівна?“

— „Хто тобі сказав?“

— „А як же? он, бач, тепер між козацькою старшиною бованіють, наче гриби в траві, товстопикії бургомистри од міщан? а он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборці“.

— „Ге ге-ге! не знаєш же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурую. „Один“, каже, „тому час, що батько в плахті. Нехай повеличають ся, як поросся на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гати-ти. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку“.

Як ось — ударили голосно в бубни. засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками¹⁾. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогоз козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом, сапянці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шабляки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо — два дяки йому руки піддержували — і почав вичитовати царське ім'я.

Як ось позад Бруховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати: — „Івана Мартиновича волимо! Бруховецького,

---

¹⁾ Думні дяки — писарі царської думи (ради).

Бруховецького волимо! А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Бруховецького, почало гукати: „Сомка, Сомка гетьманом!“ І по всьому полю счинивсь галас несказаний. Тогді й передні, бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів — усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до первої лави

— „Бруховецького!“

— „Сомка!“

— „Не діжде свиноїзд над нами гетьманувати!“

— „Не діжде крамар козацтвом орудувати!“

— „Так отже тобі!“

— „Візьмиж і ти од мене!“

„І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакую.

— „Стійте, стійте лавою!“ — крикне Сомко на своїх. „Даймо шаблями їм одвіт!“

Хтож виймає шаблю та горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи: „Не наша сила! не наша сила! До табору! втікаймо до табору!“

А Запорожці схопили Іванця на руки, та вже й на стіл сажають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопхнули й князя з думними дяками, як поперлись. „Гетьман, гетьман Іван Мартинович!“ — кричать на все горло.

— „Діти!“ — крикне на своїх старши Шрам: „так отсе ми потерпимо таку наругу? Спихайте Іванця к нечистій матері!“

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають Низовців, сажають на стелешь Сомка. А Запорожці, як злії оси, не боячись нічого.

з одними киями та ножаками, лізуть і бють Сомкону сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили на двоє, одняли й булаву.

Оглянься Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини. — „Ей“, — каже, „годі! нема тут наших!“

Старшина гляне, аж кругом самі Запорожці. Іванець, махаючи булавою кричить! — „Бийте, небожата крамаря! шапку червонців за добру руку!“

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, та назад до намету. А інші тамже поклали голови. За наметом стояли їх коні. Можеб і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагінєм, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од Запорожців.

Тимчасом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— „Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоячи між нашими?“ — крикнуть на його Запорожці

— „А щож“, — каже, „бгатці? я свого зятя на всякому місті оберу гетьманом“.

— „Еге!“ — закричав отаман: „се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!“

Тут деякі поточились до Череваня, і можеб там йому й капут був, та Василь Невольник пізнав ватажка.

— „Пугу, пугу!“ — закричав: „пугу, Головежка! Гаврило! хиба не пізнав Ваисля Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!“

— „Еге? ось де зійшлись!“ — каже той

пізнавши Василя: „Угамуйтеся, братчики,“ — каже до своїх: „багацько нам тепер роботи й без його.“

Тай поперлись до столу. бючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тимчасом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши в гору срібний пірнач (де він його всяв, ніхто не знає); на перначі повязана широка блакитна стьонжка. — „Гей,“ каже, „козаки, не порожні голови! хто не забув даржатись за Гвинтовку, до мене! за мною!“, — тай поїхав з ради до табору, держучи високо над головою пірнач з блакитною стьонжкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бжолі.

Козацтво ж просте рейстрове собі, а старшина, значні козаки, собі. Хто оддаєки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж із своєю купою на конях прибуває у табор до полку переяславського, а Гвинтовка до полку ніженського.

Покликує Сомко на своїх козаків: „До шиків! до лави! Пушкарі, рішуйте гармати! піхота з пицаллю поміж гарматами, а комонник по крилах!“

Поїхали Генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикувати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами ввоім срібним панцером. Одна в його думка — ударить на Іванців табор, розметать, як полюву, тії гайдамацькій купі, силою вирвать бунчук і булаву

в харцизяки, коли не стало ні розуму ні правди на Україні!

Іщеж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він *рушай*, а вже полк ніженський з табору й рушив.

— „Е, Васюта незвик слухати старших!“ — каже Сомко. „Ну, дармо, нехай бє первий, а ми підопремо його“.

Колиж прибігає сам Васюта конем: „Біда, пане гетьмане! оттепер ми посіли!“

— „Що? як?“

— „Оттеперто в нас кобила перох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись як перначем над козаками посвічує!“

За Васютою біжать деякі й з старшини ніженської. Сотник Костомара кричить: „Пропала справа! без ніженського полку, як без руки правиці!“

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну мінуту чинити, як ось козаки, підскачівши до війська сторони Бруховецького, наклонили сотня за сотнею коровги, та одвернули, та зараз і почали вози своїх старшин жаксвати¹⁾ — тих, що до Сомка прихилились. „Якого“ — , кажуть, „чорта чекатимем, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом?“ та, похапавши кожна сотня коровги, і собі рушили на поклон Бруховецькєму.

Бачить тогді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає, Круг Іванця

¹⁾ Жаксвати — розхапувати.

Вуяхевич і інші значні Сомківці з Запорожцями.

— „Га-га! — крикнув клятий на радощах: „от яка рибка в сак ускочила!“

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя: — „Що се ти, князю, дієш? хибя на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?“

А князь стоїть мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої фути не бачив.

А Сомко: „На щож ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати! Давай мені свою воеводську палицю — я одібу твоїми стрільцями голоту од табору!“

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Бруховецький: „Властю мою гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки сами собі судді: два з трейтєм, що хотя роблять. А возьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!“

— „Так нема нігде правди?“ — каже Сомко: „ні в своїх, ні в чужих?“

А Іванець: „Єсть правда, пане Сомко і вона тебе покарала за твою гордість! Возьміть його, братчики, та залийте в кайдани!“

— „Пане гетьмане!“ — каже вірна старшина, обступивши Сомка: „лучче нам полезить усім оттут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!“

Заплакав тогді Сомко, поглянувши на своє

товариство. „Братці мої,“ — каже, „милії! що вам битись за мою голосу, коли погибає Україна? Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безцасна Україно!“ і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки. „Боже правосудний!“ — кажуть: „нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!“

Дуже звеселився тогді Бруховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати. що ось ніби то Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, *Гадяцькїї пункти* ознаймує людям, радіючи царського величества одступати.

А князь Гагин собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушковати, щоб не сплила на верх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тимчасом повів нового гетьмана з старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмистра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Бруховецькому з старшиною.

ГЛАВА ПЯТОАДЦЯТА.

Одчепившись ото Черевань од Запорожців. на-силу оддыхавсь, щоб промовити слово. — „Бгате Василю!“ — каже: „давай мені боржій

коня! Нехай їй біс, сій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Ішрамом!“

Пійшов Василь Невольник за кіньми, так куди! заверуха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутить ся, попавши на чортовий, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Івинтовчині козаки; так наждавсь Черевань у волю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають; неборак тільки сопе.

— „Де отсе в нечистого мій Василь за-напастивсь?... Бгатіку,“ каже до Петра, „не кидай же хоч ти мене!... Ой колиб мені до-братись живому, та здоровому до Хмарища! нехай тогді радує собі, хто хоче!“

Як же ото огласили Запорожці Бруховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Івинтовка одвів своїх підручників; потім і другі Сомківці рушили до табору. Тільки Запорожці йграли круг гетьманського столу, як злії оси круг свого гнізда, та простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З пів-години ще не знали селяне, що між козацтвом робить ся. Як же вже рушив Бруховецький з князем до присяги у місто, тогді по всьому полю чернь загукала: „Хвала Богу! хвала Богу! наша взяла! Нема тепер ні пана ні мужика, нема ні вбсгих ні багатих! усї поживемо в достатках!“

— „Щож братища?“ — кажуть інші: „рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства“.

— „Е, ще буде час у місті погуляти! одвітують другі: „а он козацтво Сомків табор рабує. Дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози“.

— „Ну, хто куди любля! усюди, є об віщо погріти руки!“

— І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина люду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на radoщах понаймали музики, та й водять ся з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові, та й Череваневі дивитись на тій музики, та гопакі у такий смутний час, що плакатиб усім треба, а не веселитись. Колиж валить, мов тії філі, люд од табору, а на зустріч йому купа селян од міста.

— „Куди ви?“ — питають ся.

— „А ви куди?“

— „Ми до Сомкового табору.“

— „А ти до міста. Там кажуть є пожива:“

— „Е, чорта з два!“

— „Як?“

— „Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто!“

— „Шкодаж і до табору! Козаки самі там порають ся, а нашому брату дають оглоблею по гамалику!“

— „Щож отсе? так се нас козаки, мабуть, убрали в шори?“

— „Троха чине так, як Виговський Москву!“
Як ось надбігають іще цовії купи. „Біда!“

кричать: „пропала справа! Чи чули, що кажуть запорозькі братчики?“

— „А щож вони там кажуть?“

— „Отщо! Посунулись деякі з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, так братчики їх киями. „Убірайтесь“, кажуть, „ік нечистій матері, мужва невмивана!“ тай виперли за місто. Наші почали були пручатись: „Миж тепер усі рівні!“ — Ось ми вас“, кажуть, „порівняємо батогами! Ховайтесь, вражі діти, зазделегідь по запічках, поки не здобулись лихої години!“

— „Еге! так оттака нам дяка! — закричали тогді приводці (у кожної купи був свій ватажок). „Стійтеж, братці! коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, так зуміємо і з стола зопхнути! Купмось у полки кричіть у раду! визвольмо Сомка, та Васюту з неволі: тії за нас уступлять ся!“

Заворушив ся люд, загомонів; піднявсь по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, помірковавши, кажуть: „Нї, вже мабуть шкода перемішувати тісто, винявши з печи! Яке посадили, таке і спечеть ся. Буде в нас і того, що потанцьовали днів зо два з Запорожцями“.

А другі: „Шкода, шкода! козацтво тепер стоятиме усі водно; полатають нам боки, та з тим і до дому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!“

Тимчасом деякі ведуть таку розмову:

— „Я собі таки піймав із воза в таборі сало! буде жінці та дітям до Пилипівки!“

— „А я пішона мішок! Колиб хто поміг доперти до хутора“.

— „Ге! що ваше сало та пшоно!“ — каже третій волоцюга. „Я он нопав був жунак такий, що пари волів стоїть, та гаспедський козак дав келепом¹⁾ по руці так, що не рад би й шестерику²⁾! Тепер саме в косовицю доведеться попоноситись із рукою! і чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!“

— „Рушаймо, рушаймо до дому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі!“ — кажуть мужики. „Нігде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили паші сусіди, що не послухали Запорожців. Тепер стидно в село й очі появити: до віку будуть дражнить чорною радою!“

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли і скоки і веселі гопакі по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їзджатись із Ніженя й шляхта, державці, що були понаїзджали підчас тієї ради. Інший привіз і жінку й дочку. Така то була думка, що тепер з'їхалось з усієї гетьманщини рицарство, так чи не пошле Бог пари. Аж тут не весілля вийшло. Як почала по дворах поратись військова голота з Запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу й землю; а дочок шляхетських і старшинських козакі собі за жінок силою інших похапали.

Кому ж пощастило улизнути за царину, тії, як од собак, мусіли од запорозькїй голоти од-

¹⁾ Келеп — топорець. ²⁾ Шестерик — мотуз в шестеро плетений.

биватись. Отсе їде значний чоловік у кованому возі, тай шаблю держить голу, або рушницю при плечі. Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним Низовці, охляп на міщанських конях, женуться як шуляки. Хоть стреляй, хоть рубай, лізуть наче скажені. Боронить, боронить пана з семею челядь, та як зваять одного, другого Запорожці з коня, так хто оставсь — у-розтіч! А вони, окаянні, коней зупиняють. у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти обдирають. По полю не один віз з покаліченими кіньми валяється, не одна вдова плаче по мужові, не один бідаха, конаючи в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; одежа лежить розкидана, крівава, пороздирана; пух із перин наче сніг летить по вітру: усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розбивали, розкидали. Черевань, дивлячись, аж іздригається. Довелось би й йому таке лихо, якби не блакитна стрічка в ковнірі.

Сеж одні так бідовали, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались викидати із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й адамашки, та кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупинити. А Запорожець підхопить, ткне під себе та знов навздогін.

— „Ей, люде добрі!“ — кричать інші селянам, що, мов тороплені овечки, блукають по полю: „рятуйте нас, а то й вам те буде!“

То люде й оступлять, і оступлять кругом віз; бо вже взнали, що за хижее птаство тії братчики. А як которий увяжеться за возом, то й самого косою, або засмаленим колякою

огріють, що тут і зоветься леданцо. Інші значні люди, старшина й шляхта, поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом до дому піхом пробірались. Тоді то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його зпід Ніжена провозжати; а пани почали раховати, як би не зовсім попустить Україну Низовцям на поталу.

Дивить ся Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніжена, Запорожці його у личаковім кунтуші, не займають. На возі з ним іще з півдесятка міщан.

Побачивши Сурмач Череваня: — „Ге-ге!“ крикне: „оттак наші поживились!“

— „А що там, бгате?“

— „Та що! під'їхали нас братчики так, що тільки ушима стрепенули!“

— „Щож вони вам, бгате?“

— „Та що! Зараз у бумистра Колодія кубки, коновки срібні ковші, що позносили з усього міста міщане, із стола порозхвитували. Став бурмистер їх докоряти, злодіями, розбишаками взивати, так і самого трохи не вбили: „Не вживай козака злодієм! Тепер“, — кажуть, „минулось *се* *моз*, а *се* *твое*; усе тепер *общее*! Своє добро, а не чуже розобрали братчики по кишнях!“ Оттакії! Щеж се не все. Тут одні в бурмистра бенкетують, а там голота розповзлась по місту, та давай коло крамних комір поратись. Усе з комір порозволікали. Кинулись міщане жалітись до гетьмана, так той смієть ся: „Виж хиба“, — каже, „вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі, як рідні брати? усе в нас тепер у-купі!“... Так

то підійшли нас оmanoю Січові братчики! Я отсе з своїми бурмистрами зібравсь, та швидш до дому, щоб і в Києві в нас не похазяйствовали Низові добродії“

— „Бгатці!“ — каже Черевань: „у прокляту годину виїхали ми з дому! Колиб у мене тут не дочка та не жінка, то й я сів би з вами тай убравсь із сього пекла“.

— „Ратуй же їх боржій, добродію!“ — каже Сурмач: „бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря“.

— „Чорта з два просватає!“ — гукнув тут як із бочки чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж їде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— „Чорта з два“ — каже, „просватає! Уже кому що, а Череванївна моя буде. Нехай же не дурно буде мене за неї бито киями!“

— „Кирило!“ — гукнув на його Шраменко. „Кирило Тур! чи чуєш?“

А той йому їдучи: „Нї, не чую. Який я Тур? Хиба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось? Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на семряги, а семряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур зостав ся Туром? Зови мене або бугаєм, або-що, тільки не Туром“.

— „Та годї, Бога ради!“ — каже Петро. „Чи тепер же до вигадок? Скажи на милость Богу, не вже ти знов вернувсь до своєї думки?“

. — „Себ то про Череванївну закидаєш?“
— у одвіт йому Кирило Тур. „А чомуж не
вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не
бійсь, не викрутить ся з запорозьких лап!
так комуж більш, як не Кирилу Турові, доста-
неться Череванївна? Може, думаєш, тобі зо-
ставляю? Найшов дурня!“

І помчавсь із своєю ватогою к Гвинтов-
чиному хутору.

Оставсь Петро як остужений. А Черевань
собі стоїть, мов сон йому снить ся. Тарас
Сурмач давно вже одїхав. Як ось Василь Не-
вольник з кіньми. Упав Петро на коня і поли-
нув за Запорожцями; як тут йому назустріч
старий Шрам.

— „Куди се ти мчиш ся, синку?“

— „Тату! знов Запорожці хочуть ухо-
пить Череванївну!“

— „Покинь тепер усіх Череванївень, син-
ку!“ — каже понуро Шрам. „Нехай хапають
кого хотя. Рушай за мною; нам тут нема більш
діла: заклjučвала ворона нашого сокола!“

Нїчого й казати Петрові. Поїхав за пан-
отцем, похиливши голову, а серце, тїб сказав,
на двое розрізано!

Аж ось гукме Черевань: „Бгатїку! по-
стривай, дай хоч подивитись на тебе“.

Зупинив ся Шрам.

— „Де се ти бгате, був у сю заверуху?“

— „Що про те питати, чого не вернеш?“
— каже Шрам. „Прощай! нам нїколи“.

„Та постривай бо! Кудиж ви отсе? Ну,
бгате, от я й на радї з тобою був, — бодай
нїхто вже не дождав так радувати! щож із
того вийшло? тільки боки потрутили, та один

розбишака трохи не вколошкав. Щож мені ще звелиш чинити?“

— „Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайло!“ — каже Шрам. „Їдь собі з Богом до Хмарища. Скажуть мабуть швидко й усі амінь“.

— „А не будеш же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.“

— „Нї!“ — каже Шрам: „Барабашів тепер повна Україна“.

— „Йй-Богу, бгате, я кричав *Сомка* так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як то моя Леся почує про сю раду! Підождіть же! кудиж отсе ви, бгатці?“

— „Куди ми їдемо“, — одвітує Шрам, „там тобі не бувати“.

— „Та по правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженем ogrілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомко! що то він тепер?“

— „Ну, їдь же собі обідати,“ — каже Шрам: „нам ніколи. Прощай!“

— „Прощайте й ви, бгатці! та заїздіть упоравшись у Хмарище: вдаримо, може, ще раз лихом об землю.“

— „Нї вже!“ — одвітує Шрам: „тепер про нас хіба тільки почувеш. Прощай на віки!“

Тай обнялись обоє перш із Череванем, а потім і з Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня прощаючись; а той — мов догадався, тай каже: „Ой бгатіку! чи не луччеб було, якби не ганялись за гетьманами?“

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на козелецький шлях; Черевань із Василем Неволь-

ником вернувся до своякового хутора. Василь Невольник утирав рукавом сльози.

ГЛАВА ШІСНАДЦЯТА.

А Бруховецький тимчасом бенкетовав у Ніжені. У ту бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: „Де кричать, а де співають; де кров іллють, а де горілку пють.“ Коло Бруховецького сидить за столом князь Гагин із думними дяками, — люде поважні, що не з гайдамакамиб їм бенкетувати: так отже золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру: не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталаним людом. Хтож бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство та через неситу хтивость¹⁾ московських воевод?

Гуляє князь Гагин із Бруховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголове. Скрізь, і в світлицях у Колодія і на подвірі, сидить поза столамигорода козацька старшина з Запорожцями: усе то тії, що нишком поякшались із Низовцями та, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! тепер уже иншому й трук не лїзе в пельку, иншому так тяжко, як тому Іудї; та вже нема вороття — треба братись з розбишаками! А тії окаянні сидять

---

¹⁾ Хтивось — жадоба. хапчивість,

за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходять ся, пють горілку як воду, хвалять ся такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною; крик, галас счинили нескананий. Дивуєть ся князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана: „Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах?“

А один бурлака перебив гетьмана тай каже :

— „В нас, князю, у Січі то і норов, хто
[Отченаш знає;

Як, у ранці вставши, вмиєть ся, то чарки шукає.

Як чарка то, чи ківш буде, не глядить
переміни, —

Гладко пють, як з лука бють, до ночної тіни“.

Як же почали розхапувати по кишенях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на радї, не потрутили; та, скончивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Бруховецкий провів його аж за ворста.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових, — ведуть за шияку якогось сіромаху братчика. Та як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню та, взявши з обох боків за уши, ведуть у пущу на розправу: так тії діди вели бідаху Запорожця через базар, позираючи грізно зпід сивої щотини.

— „Де се ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі?“ — питає Іванець.

— „Та от бач!“ — кажуть: „за сім ледащом і обід утерjali“.

— „Щож він таке?“

— „Еге, що! тут паробив такого серому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь дияволів син до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, так він туди і внадивсь“.

— „Так отсе ви його й піймали на гарячому вчинку?“

— „Сцапали“, — кажуть, „пане гетьмане, як kota над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку. „Е, постривай же“, кажемо, „гаспедський сину! миж присочимо¹⁾ тебе!“ та вже ото й чигали його, не спускали з очей. Щож? тут добрі люде на раді гетьмана обірають, а він ледачий до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. „Одчини!“ Не одчиняє. „Одчини!“ Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!“

— „Щож ви отсе думаєте з ним чинити?“

— „А щож більш, як не княми? Та вже сього не так, як Кирила Тура! сьому вже треба так боки нагріти, щоб не діждав більш рясту топтати!“

Кругом Запорожці, як тії гусаки повитягували шиї; слухають, що гетьман скаже. А гетьман повів кругом якомсь лукаво очима.

— „Ударить“, каже, — „в раду.“

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбни. тай почав бити в бубни. А братчики, так як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідсі, поспішали на раду. Тяглось туди й горо-

¹⁾ Присочити — приловити.

дове козацтво. Як же назбіралась їх купа чимала і зробили судне колесо, і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тогді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на свойму гетьманському місті, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старійші. Як ось, тільки що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до раднього слова, аж Іван Мартинович звелів ударить у срібні Сомкові бубни, і приняв там таке слово.

— „Панове полковники, осаули. сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! до вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай послухає й розсудить. Як заохочував я вас із собою на Вкраїну, на волю й на розкоши, так чи вжеж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, Боже мій милий! серця свого вколупив¹⁾ би я, та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за щож мусить погибати хочби й отсей безталанний Олекса Сенчило? (а Олекса Сенчило стоїть посеред колеса.) За те, що трапилось, може раз на віку, вскочити в гречку! Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу²⁾. Хиба в Запорожця душа з лопуцька, не хоче того чого й людська? Добре в Січі за се карати, а тут нам через жінок швидко доведеть ся перевести всіх братчиків. Як вам зда-

---

¹⁾ Вколупити — відірвати;   ²⁾ Спаш — буйна трава ;

еть ся, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?“

— „Святу правду, пане гетьмане! святу правду!“ — загули кругом Запорожці, як із бочки,

— „А вам як здається батьки?“ — питається в дідів.

А діди стоять понуривши голови, тай не знають, що йому й одвітовати. Довгенько думали сивії оселедці¹⁾, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач тай каже: „Бачимо, бачимо, вразький сину — дармо, що ти гетьман — до чого ми в тебе дожили ся! Убрав еси нас у шори як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудовати! Не довгож поорудуєш! я тобі кажу, що не довго! Коли взявсь брехати пособачи, то й пропадеш як собака! я тобі кажу, що пропадеш як собака!“

— „Годі лиш, батьку!“ — крикне Бруховецький. „Чого се розпустив морду, як халяву? „Та се не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!“

— „От яка нам честь за нашу працю!“ — кажуть діди. „Тимто добре казано нам у Січі: „Ей, не слухайте, батьки, сього ледащичі: підвезе він вам Москаля²⁾.“ А ми таки не поняли віри, ми вповали, що ось немов би то Господь допоможе й на Вкраїні завести запорозькі порядки!“

— „О, ви голови цвілії!“ — каже Брухо-

---

¹⁾ Сивії оселедці — старці з сивими оселедцями:

— ²⁾ Підвезе Москаля — одурить.

вещький: „яких же тут сподіватись порядків, коли запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми — так инше почуваємось.. Не Москаля я вам підвіз; а роблю все по правді. що жаден братчик на мене не пожалуєть ся. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру, — женитись та господарювати“.

— „А хибаж ти.“ — озвався батько Пугач, „не казав нам, окаянный, як підмовляв нас у городи: „Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?“ хиба ти не казав, що Січ буде Січчю, а Запорожці будуть судити й рядити всю гетьманщину по своїм звичаям?“

— „Казав“, — одвітує Бруховецький, „і як казав, так і зробив. Самі бачите що Запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками; судитимуть і рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина ні в мужика *се мое, а се твое*: усе стало обще; козак усюди став господарем як у себе в кишені. Чогож вам іще хочеться? щоб я за дурницю бив княми козака? Ні, сього не буде: я своїм діткам не ворог.“

— „За дурницю!“ — кажуть діди. „На чім держить ся Січ і славне Запорожжє, те повернув ти на сміх!“

— „Нехай собі й держить ся, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по людськи, а кому в нас не по нутру, той

нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сировцем¹⁾).

— „Ми таки й пійдемо, гаспедів сину!“ — каже Пугач: „ти нас не випихай коліном. Тільки добре собі пам'ятай, що брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! ходімо до своїх куренів: Гей, діти, хто за нами?“

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать, та один за одного тулять ся.

— „Хто за нами?“ — покликне ще раз батько Пугач. „Кому любо з нечистивим пройдисвітом у гріхах погирати, зоставайсь тут; а хто не хоче скаляти золотої слави своєї, той гайда з нами за пороги!“

Тількиж і за другим разом ніхто ані з міста.

— „Так ви, бачу, усі одним миром мазані!“ — каже тогді батько Пугач. Препайдайтеж, ледащиці! Щоб вас так щасте-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пфу! плюю й на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки“, — каже своїм товаришам: „а на прощання скажем сьому Иродові, чого ми йому бажаємо! вонож йому й не минеться“.

От і почали діди один за одним виходить з колеса. І зараз первий, обернувшись, плюнув на свій слід, тай каже: „Щоб же тебе побив неслівський сором, як ти нашу старість осоромив!“

І другий плюнув тай каже: „Щоб на тебе образи падали!“

---

¹⁾ Сировець — хлібний квас.

І трейтій: „Щоб тебе пекло та морило : щоб ти не знав ні в день ні в ночі покою!“

І четвертий: „Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!“

І пятий: „Щоб ти на страшний суд не встав!“

І вийшовши з раднього колеса, забрали свої коні з чурами, тай рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбишаками, каже: — „Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків¹⁾. Тепер пийте, гуляйте і веселітесь. А мене щось на сон знемогає. Пійду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате мене до господи“.

Пійшов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледві ноги волочить, що аж низове козацтво зтиха глузовало.

— „Підтоптавсь,“ — кажуть, „наш Іван Мартинович“.

— „Іщеб не підтоптатись, стілько діла наробивши!“

— „Та, мабуть, і в головку на радощах лишне закинув“.

А він, клятий, ні од праці не втомив ся, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як би того безталанного Сомка до посліда-години допровадити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очи як кіт, Бруховецький скрізь зуби почав так проти своєї думки закидати: „Чи чував ти,

---

¹⁾ Дундук — зарозумілець.

братіку, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?“

Засміявся козак: „Се, пане ясновельможний тільки таку гуторку проложено“.

— „Гм!“ — каже Бруховецький: „проложено! а з чогось же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й голова й ноги хоч поодтинай“.

— „Се ви, пане гетьмане,“ — каже Петро Сердюк, „на радах так уходились“.

— „Ох, на радах, на радах!“ — мимрить Бруховецький. „Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!“

— „І, пане ясновельможний! про що ви турбуєтесь!“ — сказав козак Сердюк. „Та ми за вас усі голови положимо!“

— „Голови!“ — бурчить Іванець. „Булоб з мене й одної голови, якби хто зумів її положити, щоб до-віку не встала“.

Усміхнувся Петро Сердюк тай думає: „Підтоптавсь, підтоптавсь пан гетьман!“

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне деяке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки не в догад. Як же почали вже зближатись до замкового будинку, то Бруховецький каже: „Чи бачиш ти, Петро, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається се диво?“

— „Диво велике,“ — каже Петро Сер-

дюк, „нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане“.

— „Отже я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай лишень, братіку, який мені сон сьогодні перед світом снів ся. Здається, йшов я п'яний до дому, от до цього будинка. Й прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувся ранком, — проснувся, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миши голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого сей сон мені приснив ся? Колиб ти мені сей сон одгадав, знав би я, як тобі оддячити“.

Загадавсь козак, далі помочавши й каже: — „Щож, пане гетьмане, себ то проти того, щоб Запорожець перекинувся пацюком?“

Обняв Іванець Петра Сердюка за сі слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щиро-злотий перстень, тай каже: „Отся каблучка всякого переверне в такого пацюка¹⁾), що пробереть ся хоч скрізь дванадцятю дверей, куди треба. Візьми, надінь, нігде тебе не зупинять. Щож ти одступаєш, наче од лихого зїлля?“

— „Того одступаю,“ — каже Сердюк Петро, „що, хоч Низовець на всяке характерство здатен, та за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь. Прощай, пане гетьмане! Може з хмелем і твій сон прїйде,“

Оставсь Бруховецький, як остужений.

— „Е,“ — каже, „так мабуть правда сьому. що, кажуть, з роду, з віку козак не

¹⁾ Пацюк — щур.

був і не буде катом!“ — і почав ходити по світлиці.

Походив, походив. „Чорт знає які,“ — каже, „забубони! Буцім не все один біс, чи задавити яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!“.

Ще поміркував трохи, ходючи. „Мабуть,“ каже, „що не все одно!... Чом же ось я сам не пійду з їм розправитись!... Поки Сомко був Сомком, я ставав на його сміливо, а тепер мене який ся страх бере...“

Знов почав похажати мовчки. „Ка'зна як доля чоловіка ворочає!“ — каже собі. „Мабуть сам лихий мені помагає... А луччеб нічого сього не було... Ой, батьку Богдане! не пізнав би ти тепер свого Іванця!... Ворог!... і звідки нечистий утлюющив мені ворога!... А вже тепер шкода зупинятись... вивернеть ся... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помирять ся... Чом же нема в мене сили до закінчання? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнуть ворога ножем боюсь... Щож, як на Москві зроблять не по нашому?... Гроші грошима, бояре боярами, а кар — душа праведна...“

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА.

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартувий: „Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного оповістити“.

---

1) Глибка — яма.

Дозволив гетьман позвать перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк¹⁾), тільки очи видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Бруховецький сам не знав, чого злякався: так уже грішна душа його тревожилась.

— „Хто ти такий?“

— „Той, кого тобі треба“.

У Іванця пійшов мороз поза спиною.

— „Когож“, — каже, „мені треба?“

— „Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій гетьманщину, бо он усюди, кажуть, куплять ся круг панів люде, та компонують, як би Сомка на волю визволити; тай ніженські міщане шіпотять про Сомка, як Жиди про Мусія“.

— „Щож ти за чоловік?“

— „Я чоловік собі мизерний — швець із Запорожжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде“.

— „Як же ти заворозиш гетьманщину?“

— „А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомирить ся“.

— „Дияволе!“ — скрикнув Бруховецький: звідки ти мій сон знаєш?“

— „Од усатого пацюка знаю“.

— „Будеж тому пацюкові“

— „Угамуйсь, пане гетьмане, на сю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе тай усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.“

Довгенько помовчав Бруховецький.

— „Одкрий,“ — каже „голову; я подив-

---

¹⁾ Кобеняк — опанча з капuzzою.

люсь, чи не нечистий справді до мене прису-
сїжуєть са.“ —

— „Нечистому багацько діла й по монасти-
рях,“ — одвітує той, тай одкинув відлогу¹⁾

Бруховецький аж одшатнувся. „Кирило
Тур!“

— „Цить, пане гетьмане! буде й того, що
ти знатимеш, хто був Сомкові катом,“ — каже
Кирило Тур, і навкривсь ізнов відлогою.

— „Невже ти отсе візьмеш ся за таке
діло?“ — питає Бруховецький.

— „А чомуж?“ — каже. „Хиба в мене
руки не людські?“

— „Тиж, кажуть, був трохи свій із
Сомком!“

— „Так як чорт із попом. Я вже давно
на його чигаю, і в Києві — сам здоров зна-
єш — трохи не доказав йому дружби. А наші
дундуки подякували мені киями. Оттака в сві-
ті правда!“

— „За щож ти на його злипи ся?“

— „Я то вже знаю, за що! У мене своя
приклучка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю
не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясно-
вельможний, та коли хочеш, щоб я тобі по-
дякував за сотницький уряд, що настановив
мене сотником, скажи мені тільки, як до його
добрать ся.“

— „От як,“ — каже. „Візьми ти отсей
перстень. Процустять тебе з ним куди схо-
чеш.“

— „Гарна каблучка,“ — каже Кирило

---

¹⁾ Відлога — опанча з ковнїром.

Тур. „Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.“

А Бруховецький: „Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам іздив із сїм знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.“

— „Еге!“ — каже Кирило Тур: „що то з доброї руки подарунок! так от він на добро й здав ся,“ — тай вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче: „Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснивсь тобі сон, перед світом і справдять ся,“

Пійшов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхтоб не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі наче горбатий дід. Уже на дворі стемніло. Ось добіраєть ся він до Сомкової глибки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із ратищем, Наставив супротив Кирила Тура ратище: „Геть!“

— „А се що?“ каже йому по-тиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро взрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще трейтї двері, і трейтїй козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибки. „Іди,“ каже, „до свого товариша. Я буду

сповідати в'язня, так може таке почуєш, що луччеб тобі на сей час позакладало.“

А той йому! „Та я й сам рад звідсі заздалегідь убраться. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.“

— „Ну, коли знаєш, то й лучче,“ — каже Запорожець: „Глядиж, не входи сюди до самого ранку. Він після сповіди засне.“

— „Засне після твоєї сповіди всякий!“ — бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він же виходить у одні дрері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій, подраній сірячині, без пояса і без сап'янців. У ісе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення); тільки вишивалої сріблом та золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковнїру, і по пазусі, і по ляхівках¹⁾ широкіх рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подаровала її безталанному гетьманові на памятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зовсього богацтва йому осталась; і чудно і жахливо булоб усякому дивитись, як вона у тій лизерній глибці ізпід старої сірячини на гетьманові сияла!

Постановив Кирило Тур на вікні каган-

---

¹⁾ Ляхівки — така мережка.

чик, а сам зблизивсь до понурого в'язня. Той дивить ся на його мовчки. Достав Запорожець ізза халяви ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очи, охрестивсь: „Щож?“ — каже: „роби, що тобі сказано робити.“

А Кирило Тур сипким, гугнивим голо-
сом: „Хибаж тобі не страшно вмирати.“

— „Можеб мені,“ — каже Сомко, „й страшно було, якби не було написано: *Не убийтеся от убивающих тіло, души же не могущих убити...*“

А Тур каже: „Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось ке лиш, я трошки різону по грудині...“

— „Адова утроба!“ — крикне тогді Сомко: „невже тобі мало моєї крові? ти ще хочеш навтішатись моїми муками: Бачу по твому голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик їсати кров християнську! Так упивай сяж, гадино, у моє тіло! не почувши ти, пакостний, як Сомко стогне!“

— „Добре, єй-Богу добре!“ — каже тогді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж за халавою. „Єй-Богу!“ каже: „мені здається що я смик, а всі люде скрипки: як поведу, так вони й грають! Не житте я на світі коротаю, а весілле правляю.“

— „Що се!“ — каже Сомко: „невже я од пудьги починаю з марою розмовляти? Скажи на імя Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?“

Запорожець зареготав. „Ще й питає! А якаб же шельма, опріч Кирила Тура, пробралась до тебе через три сторожі? Тільки

він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.“

— „Щож ти мені скажеш?“

— „А от-що я тобі скажу. Давай лишень мінька¹⁾ на одѣжу, та виходь із сії пакосної ямки. Тут тількиб гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такийже дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертався у Паволоч, думав, що ти попавсь навіки чорту в зуби, так їхав рятувати Паволочан. Тетера, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, та пронюхавши і давай тиснуть Паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака напередими: „Погрівай,“ — кажу, „попе, ще може вернемо сокола з клітки!“ А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптесь і ждїте гасла. Ти може не знаєш, сидючи тут, що вже розжовав усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Вкраїні, так тисяча тисячу попихатиме, та до тебе бігтиме. Підіймуться й тії, що не були на радї; бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама пстань з України, а добрі люде не поняли гольтипакам віри. Тимто Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запорожжя теж тільки самі падиводи на Вкраїну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Щож ти мовчки слухаш, мов я тобі казку кажу?“

— „Того слухаю мовчки,“ — одвітує

---

¹⁾ Давай мінька — міняймося!

Сомко, „що з сеї бучи пуття не буде. Багато розлив християнської крови Виговський за те нещасне панство, та гетьманство; багато й Ю-
русь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати: не-
вжеж не уйметь ся плисти по Вкраїні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити, і за своє право людську кров точити! Бо Йванець з ко-
заками стоїть тепер міцно: щоб його збити, треба хіба усю Вкраїну падполовинити; а на-
віщо? щоб не Бруховецький, а Сомко геть-
мановав!“

— „Отже ні, коли хочеш знати:“ — ка-
же Кирило Тур: „не на те, щоб Сомко геть-
мановав, а на те, щоб правда узяла верх над кривдою!“

— „Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може се тільки на науку мирові по-
пустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна мабуть инше, як тільки горем, та бідою, довести людей до розуму“.

— „Так отсе ти зрікаєш ся свого геть-
манського права?“ — питає Кирило Тур.

— „А щож би ти робив? Уже коли в ме-
не були й други й приятелі, були й полки
й гармати, та не благослив мені Бог властво-
вати; друзі мої і іскреннії мої оддалече мене
сташа і чуждаху ся імене мого: так чогож
мені тепер супротив своєї долі пручатись?“

— „Старий Шрам так не думає,“ — ка-
же Кирило Тур.

— „Думав і я гордо та і несито, поки
смерть не заглянула мені в вічі.“

— „Ну дармо,“ — каже Запорожець;

„нехай воно буде собі, як хоча; тільки всеж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічи. Нічого тобі ждять обуха у сїх різницях, коли тобі одчинено настїж двері. На лиш надїнь відлогу, та ще отсей перстник про запас візьми, то прійдеш скрізь огонь і воду.“

— „А кайдани?“ — спитав Сомко.

— „Що нам кайдани? я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, так ік нечистому й порозпадають ся. Ке лиш сюди ноги.“

— „Підожди, брате,“ — каже Сомко: „скажи перше. а тиж як звідсі вийдеш?“

— „Що тобі до мене? Іди лишень ти а я найду собі дорогу...“

— „Е, ні, мій голубе! сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волї купувати не хочу.“

— „Смертю!“ — засміявшись, каже Кирило Тур: „ка' знає що городить! Мабуть тут од вологости в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидїтиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волї...“

— „Як же ти вирвеш ся звідсі?“

— „Як? так як Бог дасть... менї вже про те знать. Хиба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стїні човен, сяде тай попливе, неначе по Лиману? А Кирило Тур хиба вже дурнійший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?“

— „Дивно менї,“ — каже Сомко, як у тебе

достає охоти жартувати, одважившись на смерть!“

— „Ех, пане мій милий!“ — одвітує Кирило Тур: „хибаж уся жизнь наша не жарти? помаже по губах медом, ти думаєш: оттутто щастє! аж глянеш — усе одна омана! Тимто й кидаєш її за нїза що. Та що про те балакати! ну лиш, давай мінька на одежу.“

— „Нї, мій голубе сизий, сього не буде!“

-- „Як не буде? так отсе я перед Шрамом брехуном зостанусь? А щоб же ти сього не дождав! Я тільки й радувався, що отже — кажу — старий буркун побачить, що й наш брат, Запорожець, не зовсім ледащо: а ти в мене й послїдню радість однімаєш!“

— „Невже отсе, щоб тільки оправдить Запорожжє перед Шрамом?“ — питає Сомко.

— „А тож якого менї ще біса?“ — каже Кирило Тур. „Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, отчизна! що от би то визволю своєю головою Сомка, — він тепер більш потрібен... Ка' знає що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положить голову за дітей, або що, так се булоб святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Нї, мій добродію, у нас на Вкраїні таких божевільних не дуже густо! а яж хиба виродок?“

— „Ох, голово ти моя мила!“ — каже Сомко: „ти і в темницю принїс менї утіху! Тепер менї легше буде за правду пострадати, що прав-

да не в одного мене живе в серці, і не загине вона на Україні! Попрощаймо сяж, поки побачимось на тім світі!“

Запорожець насупився: „Так ти справді хочеш зостать ся у сій різниці?“

— „Я вже сказав,“ — одвітує Сомко, „що чужою смертю не куплю собі волі, а що раз сказав Сомко, того й по вік не нарушить.“

— „Так?“ — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— „Так!“ — одвітує гордо Сомко, дивлячись на його.

— „Будь же проклята отся година!“ — каже тогді Запорожець. „Хто в неї народить ся, або зачне яке діло, щоб не знав її щастя її долі! нехай човни топлять ся на морі! нехай коні спотикають ся в воротах! а як кому Бог пошле чесную смерть, нехай душа вертаєть ся до мертвого тіла! Проклята, проклята однині і до віку! Прощай, брате мій рідний! не загаюсь і я на сім мизернім світі.“

Обнялись, і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сірої глибоки, скинув із себе відлогу і швиргснув сторожам. — „Нате,“ — каже, „вам, Иродові діти, за вхід і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!“

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба: „Візьми,“ — каже, „сббако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!“

І пійшов із замку. Усі по черстню його пропускали.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидався його з кіньми під ветхою¹⁾ дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказв тільки: „Прийде до тебе чоловік і скаже: *Шукай вітру в полі!* так сажай його на мого коня і проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже знатиму, де з тобою злучитись.“

Смутно було тепер Кирилові Т. і сидать на коня, що для Сомка наготовив, а ще смутнійш їхати до старого Шрама, та розказовати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам бідаха жде, не дождеть ся його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місті, — скочив на коня і підбіг назустріч. Як же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав би, і питать боїть ся, та вже на силу зміг промовити: „А деж Сомко?“

— „А ти справді поняв мені віри?“ — каже Кирило Тур. „Оттак мороч людей, то будеш Запорожцем!“

— „Кирило!“ — каже Шрам: „годї юродствувати! бо й голос тебе не слухає. Коли не вдалось, то хоть скажи, чому?“

— „А от чому,“ — каже Запорожець. „Сомко, коли хочеш знати, такийже дурень, як і ми з тобою. „Чужою смертю волї купувати не хочу!“ Уже я йому й отчизну, уже я йому й правду під ніс тикав, а він своє тай своє. Сказано — дурному хоч кіл на голові теши!

---

¹⁾ Ветха — стара.

З тим його й покинув. бодай лучче покинув свою голову!... Прощай!”

— „Щож ти тепер думаєш із собою чинити?” — спитав Шрам.

„А щож? ужеж бак не те, що ти. Живий живе гадає... Отсе поїдемо до превражого сина Гвинтовки, та вкрадемо ще раз Череванівну. Мабуть їй на віку написано моїх рук не минути. Махнем аж у Чорну Гору, тай заживемо... Ігнючи, та гуляючи. Прощайте, прощайте!”

І вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і поплинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— „Чого ще отсей бабський репях од мене хоче?” — каже зупинившись Кирило Тур.

— „Кирило!” — каже Шраменько: „у тебе душа щира, козацька...”

— „А вжеж не жидівська,” — каже Запорожець.

— „Ми їдемо з пан-отцем на смерть у Паволоч...”

— „Боже вам поможи: діло не ледаче!”

— „Передай од мене два слові Череванівні; передай так, як з того світу!”

— „Добре,” — каже Кирило Тур, „передам”
А Чорногорцю по-тиху шепче: „Знаю наперед: яку-небудь любосну нісенітицю.”

— „Скажи їй, що й на тім світі її не забуду!” — каже Петро.

— „Добре, скажу.”

— „Ну прощайтеж, братці. на-віки!”

— „Прощай, брате!” — каже Запорожець
„та не забувай і нас на тім світі.”

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся тай каже! „Як то ми тим світом завчасу порядкуємо! а там може чортяки так прилетять, що й усі любощі к нечистому з голови вилетять!“

ГЛАВА ВІСІМНАДЦЯТА.

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тількиж, якби почав я виставляти в картинах та в речах, як той Тетера облїг Паволоч, як хотїв достать і вистинать усе місто за турбацію супротив гетьманської зверхности, і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, тоб не скоро ще скончив своє оповідання, Нехай же остаєть ся та історія до иншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам Паволоцький, жалуючи згуби Паволочан, сам удався до Тетери і прийняв усю вину на одного себе. І Тетера окаянный не усумнивсь його, праведного, як бунтовника на смерть осудити, і осудивши, повелїв йому серед обозу військового голову одтяти. Так зогнавши з світу свого ворога, удовольнивсь, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столечного міста.

Тогож року, вступаючи в осінь, о святому Симеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою, у городі Борзнї, на Ганчарівцї. Бруховецький доказав таки свого, хоть послї й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам Паволоцький, і славний рицар Сомко Переяславський, не вравивши нічого супротив

лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони і полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, та не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

Тут би мені й скончити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману: та хочеть ся ще озирнутись на тих, що послі тої біди остались живі на світі.

Одправивши по пан-отцеві похорони, заплакавши, та пожурившись, Петро не довго загаєвсь у Паволочі. Думав був йти на Запорожжє і розпродав усе своє добро, та якось і звернув мисли на Киїз. Опинивсь козак коло Хмарища. Звонтпив однак, тай дуже, ізблизившись до хутора. Ворота були не причинені; не стеріг їх Василь Невольник. „Мабуть ніхто не вернувся у Хмарище!“ — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасохали і позаростали буряном. Як ось чує — гаче хтось співає зтиха. „Боже мій! чий же се голос?“

Біжить у хату, одчинив двері, аж так! і Леся, й Череваниха обідві в пекарні.

— „Боже мій милий!“ — крикнула Череваниха, силеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся, як сиділа на ослої коло стола, то так і осталась. і з міста не зврухнеть ся. Та вже Череваниха почала Петра обнімати: тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного

сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілював її, як брат сестру; а вона аж слізоньками вмиласть. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялись, розпитовали, і одно одному перебивали.

Як ось — у двері сунеть ся Черевань. Насилу переступив через поріг од радости; тільки „бгатіку!“ тай кинувсь до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки „бгатіку!“ тай замовкне.

Як же вже трохи вгамовались, тогді Череваниха посадила Петра на лавці, і сама сіла коло його (а Леся з друхого боку, і обидві держались йому за руки) тай каже: „Ну, тепер же розкажи усе по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як отсе тебе Бог спас од смерти. Нам сказано, що ти вже певно оддав з панотцем Богові душу.“

А Черевань мостивсь, мостивсь, як би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеку, і треба голову на бік нагинати, щоб на Петра дивитись; далі взяв тай сів напротив його долі підобравши під себе ноги. „Ну,“ — каже „бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.“

От і почав Петро усе оповідати, як було в Паволочі. Не раз приймались усі плакати. Як же дійшло до прощання з пан-отцем, то Черевань так і зарумав, та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальш, поки переплаче. А про Череваниху, та про Лесю що вже й казати? Усі злились у одно серце і в одну душу; і тяжко було всім і якось радісно.

— „Розкажіть же,“ — каже Петро, „і ви

тепер, як ви викрутились од Запорожця, та добрались до Хмарища?“

— „Ні!“ — каже Череваниха, „хиба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Братік мій узяв нас був добре в свої руки. Тогож дня в вечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватать Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком їде Кирило Тур, а за ним десятеро Запорожців, у двір. Показав братові якийсь перстень: „Оддавай!“ каже, „мені Череваня з усім його кодлом.“ — „Нащо? куди?“ — „Звелів гетьман забрати, та везти просто до Гадяча. Мабуть,“ — каже, „Череванівні на роду написано бути гетьманшею.“

— „Так, так, братіку!“ — каже Черевань! „я вже думав, що справді доведеться зробитись собачим родичем.“

— „Стали просити,“ — знов веде річ Череваниха, „стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! і не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича і помчали нас із двора. Ми плачемо. А Кирило Тур тогді: „Не плачте, курячі годови! вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище.“ Ми давай дякувати, а він: „Що мені з такої дяки? Тогді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану.“ Ми знов так і похололи: із одного лиха та в друге! І таки справді думали, що в його ся думка в серці, Та вже, як привезли нас у Хмарище, тогді вразкий Запорожець сміється тай каже: „А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! од вас усе лихо стає на землі! Лучче з вами

зовсім не знатись! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога.“

— „Кудиж се їм була далека дорога?“ — спитав Петро.

— „У Чорну Гору, братіку“, — каже Черевань. „Додержав таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився тою Чорною Горою. Я про все розпитав, бенкетуючи з ними за вечерею. Попились вразькі Запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра будуть у мене похмелятись; устану в ранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею! „Я“ — каже, „з самого першу хотів направити братчиків на дорбу дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так щож, коли Іванцєви сам чорт помагає? Уже якими я шляхами до січової громади не заходив! так ні, тай годі! От,“ каже, „бачучи, що вже Сомкові і в сто голів помощи не видумаєш, махнув рукою, та щоб не бачити того лиха і не чути про його, і хотів ото з'їхати з України. Так отже,“ — каже, „нечистий підсунув під ніс вашу кралею. Тепер уже слівайте,“ каже, „Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова...“ Та чи піймеш ти, бгатіку, віри? як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький Запорожець, а сльсзав ложку тільки кап!“

— „Так отсе він,“ — каже Петро, і сестру й матір покинув для тої Чорної Гори?“

— „Ми, бгате, в його питали! „Як же ти zostавив свою матір одну з дочкою при старості?“ — „Що,“ — каже, „козакові матір? Наша мати — війна з бусурманами, наша сестра

— гостра шаблюка! Зоставив я їм грошей, буде з їх поки живі; а Запорожця Господь сотворив не для запечка! Оттакий химерник!“

Так розпитуючись, та розмовляючи, і не чулись, як настала обідня година. Колиж саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник, і веде за собою слідом Божого Чоловіка. Ходив старий на торг у Київ, та попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохавсь Черевань у його снівах. Як же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайде, розставить руки, здвигне плечима і, бач ся, сам собі не йме віри, і Божий Чоловік зрадів! аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселійш почали тогді гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка. Послі обіда Божий Чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гамаи грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за пан-отцеву душу.

— „Смутно мені,“ — каже Божому Чоловікові, „що в ствітї ледяцо панує, а добре за працю й за горе не має жадної награди!“

— „Не кажи так, синку,“ — дав одвіт. Божий Чоловік: „усякому єсть своя кара і награда од Бога.“

— „Як же?“ — каже Петро: „Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм пан-отцем гірку випили?“

А Божий Чоловік: „Іванця Бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світї награди? Гетьманство, багатство, або верх над ворогом? Діти тільки ганяють ся за такими цяцками; а хто хочь раз

заглянув через край світу, той иншого блага бажає... Не має, кажеш, нагороди! За що нагороди? За то, що в мене душа лучча од мої ближніх? А сеж хіба мала милость Господня мала милость, що моя душа сміє і змож таке, що иншому й не приснить ся?... Ииши іще скаже, що такий чоловік, як твій пан-отець уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчаєть ся добру, слухаючи, як оддавали жини за людське благо; а славному слава у Бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались о його речи. Далі поклонивсь Божий Чоловік на всі сторони і пійшов з хати, почепивши чере плече бандуру.

А Петро і оставсь у Череваня, як у свої семі. Черевань йому став тепер за батька, Череваниха за матір. Стали жити в купі ліс боязно та приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що зсждавши пів року чи що, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялася іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, вже Петро із Лесею і в парі.

Так то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке то воно страшне усякому здавалось! а отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як от инколи схопить ся за веруха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно; поламле старе дерево повивирочує з коріннем дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й остаеть ся, і красуєть ся весело та пишно, мо із роду й хуртовини не бачило.

При читаню належить справити отсі
помічені друкарські похибки:

сторона,	рядок,	похибка,	має бути:
5	24	одчинидись	одчинились
6	25	на	не
7	1	поши	попа
8	14	тітноті	тісноті
15	30	прийїдте	прийдіте
15	32	пронив	против
16	23	ізо-свати	ізо-звати
22	32	по слові старосвітська	
		пропущено	ручниця
24	1	абор	табор
24	2	о етьмана	до гетьмана
28	11	похватись	похвалитись
29	26	сзовами	словами
31	9	була була	була
31	30	доної	дорогої
33	11	я нею	я з нею
34	19	ворожниче	ворожчине
35	30	цечи	печи
36	7	покотали	покатами
36	14	були	були
39	20	верзяканн	верзяканнє
40	7	брязгдти	брязчатн
41	15	гмави	глави
41	19	дурні	дурнії
41	19	соою	свою
42	14	чорду	чорну
46	14	Братсва	Братства
46	26	цо боках	по боках
48	5	ворого	ворога
48	8	реблом	ребром
48	16	товариства	товариства
49	15	буду	будуть
51	1	кармазинах і	кармазинах,
52	7	очортоїє	очортїє
52	17	брахня	брехня
52	25	друхий	другий
57	4	тпер	тепер

сторона,	рядок,	похибка	має бути:
57	23	друго	другого
58	15	кісками	кістками
60	27	мочки	мовчки
60	23	дні	дні
61	12	Аасюта	Васюта
61	31	отажк й гетман	тажок й гетьман
62	22	Казаки	Козаки
62	27	шляхетськїі	шляхетський
64	3	сва	сина
64	15	Яї	Я
65	16	аападию	западию
66	1	дигить	дивить
61	3	зробить	зробить
71	22	ведвідь	ведмідь
72	2	хочиш	хочеш
73	30	сьгодні	сьогодні
75	27	Ляхаюи	Ляхами
76	27	Розмовльючи	Розмовляючи
76	28	Інокентія	Інноцентія
78	31	мусла	мусіла
79	21	шириким	широким
80	17	побачувиш	побачивши
81	31	Зеленоного	Зеленого
84	4	Дякоємо	Дякуємо
88	2	мабуч	мабути
89	11	Запорожоць	Запорожець
90	12	утрачено	украдено
90	14	і знав	і знає
90	35	нишин	нишин
92	5	ся	ся
92	30	провалї	провалі
93	6	сміх на	сміх
94	6	отьому	отьому
94	26	сказати	сказати
95	2	Спрєдї	Справді
95	6	проваліє і	проваляє.
95	17	Гаснаи	Гаснеди
95	21	зарєготїє	зарєготав
96	11	Ірамаи	Ірамени
97	23	обои	обох
99	18	присгочила	присотчили
100	8	би	би

сторона,	рядок	похибка	має бути:
100	24	Запоржкця	Запорожця
101	20	дїї	тії
102	8	віки	віку
102	30	робови	роботи
103	18	гвою	свою
107	30	грірко	гірко
110	29	багалі	баглаї
110	31	займанщив	займанщини
111	27	християнсьха	християнська
112	22	зказати	сказати
112	24	ридвенї	ридванї
112	26	повимудровали	повимудровувалї
113	15	Павлюга	Павлюка
114	2	що день	(счеркнути)
114	12	Хмечьнищину	Хмельнищину
115	1	хтестянин	хрестянин
115	9	поспільєскі	поспільєсті
117	9	пон	пан
118	22	гогдї	тогдї
121	16	ревчннєї	реваннєї
121	34	Настую	Настуює
124	27	яубу	губу
126	2	оказачив	окозачив
127	15	не	на
127	17	тее	теє
127	18	рїч	річ
128	13	Перехлєстись	Перехристись
128	18	нещусливу	нещасливу
129	25	порожням	порожцям
130	22	городотому	городовому
121	6	то,дї	тоді
133	18	кївчата	дївчата
135	11	вихоцить	вчходить
137	15	нам	вам
138	3	козайьких	козацьких
139	24	почача	почала
139	28	перчавківки	перчаківки
140	2	наньчилась	няньчилась
140	22	нашому	вашому
141	6	пооуро	понуро
143	34	їбого	їого
144	9	бєсталанва	бєсталанна

сторона,	рядок	похибка	має бути:
148	15	плідрули	пліндрували
150	21	міщани	міщанин
171	24	сотинка	сотника
175	30	гамовата	гамовати
179	19	аке	яке
197	2	Сомкому	Сомкову
198	11	даржатись	держатись
198	17	забачить	зобачить
198	29	Генеральній	генеральній
198	32	ввоім	своім
201	2	голосу	голову
201	29	пятадцята	пятнадцята
203	20	купи	куди
207	20	бумистра	бурмистра
210	26	земю	землю
219	9	й голова	(пропустити)
219	29	Петро	Петре
223	2	са	ся
225	18	У ісе	Усе
226	3	їзза	їзза
226	27	правляю	справляю
231	4	наступсь	наступивсь
232	32	Скозано	Сказано
233	29	нісенітицю	нісенітницю
236	17	сказано	сказано

